Toppersnotes
Unleash the topper in you

MPSC RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन – II || बुकलेट – 1

राज्यव्यवस्था आणि संविधान, विविध क्षेत्रांत विकासासाठी शासकीय धोरणे व हस्तक्षेप, विकास प्रक्रिया व विकास व्यवस्थापन

SIERRA INNOVATIONS

अनुक्रमणिका

सामान्य अध्ययन – II (बुकलेट 1)

S. No.	Chapter	Page No.
	राज्यव्यवस्था आणि संविधान (Indian Polity & Constitution – Part 1)	
1.	ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	1
2.	भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये	8
3.	भारतीय संविधानातील सुधारणा	11
4.	भारतीय राज्यघटनेचा मूलभूत संरचना सिद्धांत	15
5.	भारतीय राज्यघटनेच्या महत्त्वपूर्ण तरतुदी	20
6.	मूलभूत अधिकार	25
7.	राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे	32
8.	मूलभूत कर्तव्यांचा सिद्धांत	36
9.	भारतीय नागरिकत्व	39
10.	केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील अधिकार आणि कार्यांचे वाटप	43
11.	संघराज्य संरचनेतील समस्या आणि आव्हाने	47
12.	भारतीय संघराज्य आणि त्याच्या प्रदेशाची उत्क्रांती व घटनात्मक चौकट	51
13.	अनुसूचित आणि आदिवासी क्षेत्रांचे प्रशासन	62
14.	भारतातील केंद्र-राज्य संबंधांची गतिशीलता	68
15.	भारतीय राज्यघटनेतील आणीबाणीच्या तरतुदी	76
16.	भारतीय संघराजवादाचे समकालीन आयाम	82
17.	भारतीय संसद	97
18.	भारतातील राज्य विधिमंडळ	121

राज्यव्यवस्था आणि संविधान (Indian Polity & Constitution – Part 2)		
1.	कार्यकारी मंडळाची रचना, संघटन आणि कार्यपद्धती	130
2.	भारताचे राष्ट्रपती (The President of India)	132
3.	भारताचे उपराष्ट्रपती	135
4.	राज्याचा राज्यपाल (The Governor of State)	137
5.	भारताचे पंतप्रधान, मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ	141
6.	भारतातील मंत्रिमंडळ पद्धत	147
7.	शासनाची मंत्रालये आणि विभाग	151
8.	भारतीय न्यायव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये आणि संरचनात्मक स्तर	155
9.	पर्यायी विवाद निवारण	180
10.	पंचायत राज संस्था	192
11.	प्रमुख घटनात्मक संस्था आणि त्यांची कार्ये	209
12.	वैधानिक संस्था	220
13.	भारतातील नियामक संस्था	234
14.	निम-न्यायालयीन संस्था	236
15.	नीती आयोग	239
16.	लोकप्रतिनिधी कायदा	240
17.	भारतीय घटनात्मक योजनेची इतर देशांशी तुलना	250
विविध क्षेत्रांत विकासासाठी शासकीय धोरणे व हस्तक्षेप (Government Policies & Interventions for Development)		
1.	विविध क्षेत्रांतील विकासासाठी सरकारी धोरणे	261
2.	भारतातील सार्वजनिक धोरणांचे प्रकार	266
3.	सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि प्रशासकीय परिणाम सुधारण्यासाठीची धोरणे	269

विकास प्रक्रिया व विकास व्यवस्थापन

(Development Processes & Development Administration)

1.	विकास आणि विकास प्रक्रिया	**274**
2.	नागरी समाज	**274**
3.	स्वयंसेवी संस्था	**277**
4.	विकास सहाय्य आणि खाजगी वित्तपुरवठा	**283**
5.	स्वयंसहायता गट	**286**
6.	भारतातील सूक्ष्म वित्त संस्था	**292**
7.	भारतातील संस्था, विश्वस्त संस्था	**296**
8.	भारतातील कामगार संघटना	**306**
9.	भारतातील दबाव गट	**307**

1 प्रकरण

राज्यव्यवस्था आणि संविधान – भाग 1 (Indian Polity & Constitution – Part 1)

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

1) **प्रस्तावना: ऐतिहासिक मुळे आणि घटनात्मक सातत्य**

भारतीय संविधान ही 1950 मध्ये अचानक निर्माण झालेली कृती नसून, ती **ब्रिटीश वसाहतवादी शासनाच्या** काळात खोलवर रुजलेल्या प्रदीर्घ ऐतिहासिक प्रक्रियेचा परिणाम आहे. 1600 मध्ये **ईस्ट इंडिया कंपनीच्या** आगमनापासून ते 26 जानेवारी 1950 रोजी संविधान लागू होईपर्यंत, भारताने क्रमिक घटनात्मक, प्रशासकीय आणि राजकीय उत्क्रांती अनुभवली. ब्रिटीशांचा प्रत्येक **कायदा**, **सुधारणा** आणि **संस्थात्मक प्रयोगांनी** कायदेशीर आराखडा, शासन संरचना, प्रशासकीय पद्धती आणि घटनात्मक तत्त्वे प्रदान केली. या सर्वांनी आधुनिक भारतीय राज्यव्यवस्थेला आकार दिला.

2) **ब्रिटीशांचे सुरुवातीचे आगमन आणि व्यापाराकडून प्रादेशिक शासनाकडे संक्रमण**

- ✓ **ईस्ट इंडिया कंपनीचे आगमन (1600):** राणी एलिझाबेथ 1 यांच्या सनदेद्वारे ईस्ट इंडिया कंपनीने सुरुवातीला केवळ एक **व्यापारी संस्था** म्हणून भारतात प्रवेश केला. त्यांना व्यापाराचे विशेष अधिकार प्राप्त होते, ज्याने पुढे आर्थिक वर्चस्वाच्या माध्यमातून राजकीय हस्तक्षेपाचा पाया घातला.
- ✓ **दिवाणी अधिकारांची प्राप्ती (1765):** बंगाल, बिहार आणि ओरिसाचे **दिवाणी अधिकार** मिळाल्यामुळे एक निर्णायक बदल झाला. कंपनीला महसूल गोळा करण्याचे आणि दिवाणी न्यायाचे अधिकार प्राप्त झाले. यामुळे व्यापारी कंपनीचे रूपांतर **प्रादेशिक सार्वभौम सत्तेत** झाले.
- ✓ **वसाहतवादी प्रशासनाची सुरुवात:** महसुलावरील नियंत्रणामुळे कंपनीला स्वतःचे सैन्य ठेवणे, न्यायदान करणे आणि स्थानिक शासनात हस्तक्षेप करणे शक्य झाले. यातूनच वसाहतवादी राजवटीचा भौतिक पाया रचला गेला.
- ✓ **राजकीय सत्ता म्हणून कंपनी:** हे संक्रमण आर्थिक शोषण आणि राजकीय वर्चस्व यांच्यातील परस्पर संबंध अधोरेखित करते, जे वसाहतवादी घटनात्मक विकासाचे मुख्य सूत्र राहिले.
- ✓ **प्रशासकीय पोकळी आणि ब्रिटीश हस्तक्षेप:** कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमधील प्रचंड भ्रष्टाचार आणि गैरप्रकारामुळे ब्रिटीश संसदेला हस्तक्षेप करणे भाग पडले. यामुळे कंपनीच्या कारभारावर **वैधानिक नियंत्रण** आणण्याची प्रक्रिया सुरू झाली.
- ✓ **मध्यवर्ती अधिकाराचा पाया:** सुरुवातीच्या प्रशासकीय व्यवस्थेमुळे **केंद्रीकृत शासनाची** बीजे पेरली गेली, ज्याचा प्रभाव पुढे भारताच्या प्रबळ केंद्रसत्ता असलेल्या संरचनेवर पडला.
- ✓ **घटनात्मक नियंत्रणाची प्रस्तावना:** या घडामोडींमुळे ब्रिटनकडून कायदेशीर देखरेखीची गरज निर्माण झाली. यातूनच 1773 पासून सुरू होणाऱ्या घटनात्मक कायद्यांचा मार्ग मोकळा झाला.
- ✓ **दीर्घकालीन घटनात्मक प्रभाव:** कंपनीचा हा सुरुवातीचा काळ हे स्पष्ट करतो की भारतीय संविधानवाद **कार्यकारी शक्तीवरील नियंत्रण** आणि **वित्तीय उत्तरदायित्वावर** इतका भर का देतो.

3) **1773 चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट (नियमन कायदा): पहिला घटनात्मक हस्तक्षेप**

- ✓ **संसदीय नियंत्रणाची सुरुवात:** 1773 चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट हा कंपनीच्या कारभाराचे नियमन करण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेला **पहिला थेट हस्तक्षेप** होता. याद्वारे कंपनीच्या राजकीय आणि प्रशासकीय कार्यांना प्रथमच मान्यता मिळाली.
- ✓ **बंगालचा गव्हर्नर-जनरल:** या कायद्याने **बंगालचा गव्हर्नर-जनरल** हे पद निर्माण केले. लॉर्ड वॉरन हेस्टिंग्स हे पहिले गव्हर्नर-जनरल बनले. यामुळे केंद्रीकृत कार्यकारी अधिकाराची सुरुवात झाली.
- ✓ **कार्यकारी परिषदेची स्थापना:** गव्हर्नर-जनरलला मदत करण्यासाठी **चार सदस्यांची कार्यकारी परिषद** स्थापन करण्यात आली. यामुळे सामूहिक निर्णय घेण्याच्या तत्त्वाचा परिचय झाला.

- ✓ **प्रांतांचे दुय्यमत्व:** मुंबई आणि मद्रास या प्रांतांना बंगालच्या अधीन करण्यात आले. त्यांची स्वायत्तता संपुष्टात आली आणि प्रशासकीय **केंद्रीकरणाची** प्रक्रिया सुरू झाली.
- ✓ **कलकत्ता येथे सर्वोच्च न्यायालय (1774):** सर्वोच्च न्यायालयाच्या स्थापनेमुळे भारतात ब्रिटीश न्यायालयीन संस्था आणि **कायद्याचे राज्य** या संकल्पना रुजल्या. याचा प्रभाव भारताच्या नंतरच्या स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेवर पडला.
- ✓ **कंपनी अधिकाऱ्यांवर निर्बंध:** अधिकाऱ्यांना खाजगी व्यापार आणि लाच घेण्यास मनाई करण्यात आली. प्रशासकीय **नैतिकता** जपण्याचा हा सुरुवातीचा प्रयत्न होता.
- ✓ **ब्रिटीश सरकारला अहवाल सादर करणे:** कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सने ब्रिटीश सरकारला अनिवार्यपणे अहवाल देणे आवश्यक झाले. यामुळे संसदीय देखरेख आणि उत्तरदायित्वाच्या यंत्रणेला बळकटी मिळाली.
- ✓ **घटनात्मक महत्त्व:** जरी हा कायदा मर्यादित स्वरूपाचा होता, तरीही त्याने **मध्यवर्ती प्रशासनाचा** पाया घातला, जे स्वतंत्र भारताचे एक मुख्य वैशिष्ट्य आहे.
- ✓ **मर्यादा आणि संघर्ष:** कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यातील अस्पष्ट अधिकारांमुळे संघर्ष निर्माण झाले, ज्यामुळे पुढील सुधारणा करणे आवश्यक ठरले.

4) 1784 चा पिट्स इंडिया ॲक्ट: दुहेरी शासनाची स्थापना

- ✓ **दोषांचे निवारण:** 1781 च्या सेटलमेंट ॲक्टनंतर (Act of Settlement), रेग्युलेटिंग ॲक्टमधील उणिवा दूर करण्यासाठी 1784 चा पिट्स इंडिया ॲक्ट संमत करण्यात आला.
- ✓ **कार्यांचे विभाजन:** या कायद्याने कंपनीची **व्यापारी कार्ये** आणि **राजकीय कार्ये** स्पष्टपणे वेगळी केली. हे प्रशासकीय विशेषीकरणाचे सुरुवातीचे पाऊल होते.
- ✓ **बोर्ड ऑफ कंट्रोलची निर्मिती:** राजकीय बाबींवर थेट ब्रिटीश सरकारचे नियंत्रण ठेवण्यासाठी **बोर्ड ऑफ कंट्रोल** (नियामक मंडळ) स्थापन करण्यात आले.
- ✓ **कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सचे अधिकार:** कंपनीकडे केवळ व्यापाराचे व्यवस्थापन राहिले, ज्यामुळे प्रशासनात **दुहेरी नियंत्रण** पद्धती अस्तित्वात आली.
- ✓ **दुहेरी शासन व्यवस्था:** या व्यवस्थेने सत्तेच्या विभागणीचे संस्थात्मक रूप तयार केले आणि भारतीय प्रशासनावर ब्रिटीश सरकारचे वर्चस्व सुनिश्चित केले.
- ✓ **नागरी आणि लष्करी बाबींवर नियंत्रण:** बोर्ड ऑफ कंट्रोलने महसूल, नागरी प्रशासन आणि लष्करी मोहिमांवर देखरेख ठेवून साम्राज्यवादी सत्तेचे केंद्रीकरण केले.
- ✓ **परिभाषेतील बदल:** कंपनीच्या ताब्यातील प्रदेशांना अधिकृतपणे **'भारतातील ब्रिटीश मालमत्ता'** असे संबोधण्यात आले, जे ब्रिटीश सार्वभौमत्वाचे प्रतीक होते.
- ✓ **ब्रिटीश सत्तेची सर्वोच्चता:** या कायद्याने हे सिद्ध केले की ब्रिटीश सरकार हीच अंतिम सत्ता आहे आणि कंपनीची स्वायत्तता कमी करण्यात आली.
- ✓ **दीर्घकालीन प्रभाव:** उच्च प्राधिकरणाकडे राजकीय उत्तरदायित्व असण्याच्या या तत्त्वाचा प्रभाव भारताच्या नंतरच्या घटनात्मक जबाबदारीच्या यंत्रणेवर पडला.

5) 1833 चा चार्टर ॲक्ट: केंद्रीकरणाची पूर्णता

- ✓ **भारताचा गव्हर्नर-जनरल:** या कायद्याने 'बंगालच्या गव्हर्नर-जनरल'चे पद बदलून **'भारताचा गव्हर्नर-जनरल'** असे केले. लॉर्ड विल्यम बेंटिक हे भारताचे पहिले गव्हर्नर-जनरल बनले. यामुळे अखिल भारतीय कार्यकारी अधिकाराची निर्मिती झाली.
- ✓ **एकात्मिक भारत सरकार:** सर्व ब्रिटीश भारतीय क्षेत्रांवर अधिकार गाजवणारे पहिले **'भारत सरकार'** या कायद्याद्वारे अस्तित्वात आले.
- ✓ **अनन्य कायदेविषयक अधिकार:** मुंबई आणि मद्रास प्रांतांचे कायदे बनवण्याचे अधिकार काढून घेण्यात आले आणि ते सर्व अधिकार केवळ भारताच्या गव्हर्नर-जनरलला देण्यात आले.
- ✓ **'रेग्युलेशन्स' विरुद्ध 'ॲक्ट्स':** या कायद्यापूर्वीच्या कायद्यांना 'रेग्युलेशन्स' (नियमन) म्हटले जात असे, तर नवीन कायद्यांना **'ॲक्ट्स'** (कायदा) असे संबोधले जाऊ लागले, जे कायदेविषयक उत्क्रांती दर्शवते.
- ✓ **व्यापारी भूमिकेचा अंत:** कंपनीचे व्यापारी अस्तित्व पूर्णपणे संपुष्टात आले आणि ती केवळ एक **प्रशासकीय संस्था** बनली.
- ✓ **ब्रिटिश राजसत्तेचा विश्वस्त:** भारतीय प्रदेश आता ब्रिटीश राजसत्तेच्या नावाने 'विश्वस्त' (Trustee) म्हणून सांभाळले जाऊ लागले.
- ✓ **सनदी सेवा सुधारणांचा प्रयत्न:** सनदी सेवांसाठी **खुली स्पर्धा** आयोजित करण्याचा प्रयत्न या कायद्याद्वारे करण्यात आला, जो गुणवत्तेवर आधारित नोकरशाहीचा सुरुवातीचा आदर्श होता.

- ✓ **भारताचा समावेश:** सरकारी नोकऱ्यांमध्ये भारतीयांना केवळ त्यांच्या धर्मामुळे किंवा जन्मामुळे अपात्र ठरवू नये, असे या कायद्यात म्हटले होते; मात्र नंतरच्या काळात या तरतुदीकडे दुर्लक्ष करण्यात आले.
- ✓ **घटनात्मक वारसा:** या कायद्यातील केंद्रीकृत कायदेप्रक्रिया आणि एकात्मिक कार्यकारी व्यवस्थेचा भारताच्या **संघराज्य रचनेतील केंद्रोत्सारी प्रवृत्तीवर** (Unitary bias) मोठा प्रभाव पडला.

6) **1853 चा चार्टर ॲक्ट: कायदेविषयक विशेषीकरण आणि सनदी सेवा सुधारणा**

- ✓ **शेवटचा चार्टर ॲक्ट:** हा ब्रिटीश संसदेने संमत केलेला शेवटचा चार्टर कायदा होता, ज्याने कंपनीची राजवट लवकरच संपणार असल्याचे संकेत दिले.
- ✓ **सत्ता विभाजनाची सुरुवात:** गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेची **कायदेविषयक** आणि **कार्यकारी** कार्ये प्रथमच वेगळी करण्यात आली. ही शासनातील कार्यात्मक फरकाची सुरुवात होती.
- ✓ **भारतीय (केंद्रीय) विधान परिषद:** गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेची एक वेगळी 'कायदेविषयक शाखा' तयार करण्यात आली, ज्याला **केंद्रीय विधान परिषद** म्हटले गेले. ही परिषद ब्रिटीश संसदीय पद्धतीनुसार कार्य करणारी एक छोटी संसदच होती.
- ✓ **विशिष्ट कार्य म्हणून कायदेनिर्मिती:** कायदे बनवणे हे सरकारचे एक विशेष कार्य मानले गेले, ज्यासाठी विशिष्ट प्रक्रिया आणि संस्थात्मक यंत्रणेची गरज होती. हे तत्त्व आजही संसदीय लोकशाहीचा आधार आहे.
- ✓ **सनदी सेवांसाठी खुली स्पर्धा:** या कायद्याने सनदी सेवांच्या निवडीसाठी खुली स्पर्धात्मक परीक्षा सुरू केली, ज्यामुळे भारतीयांसाठी देखील या सेवांची दारे उघडली गेली.
- ✓ **मॅकॉले समिती (1854):** भारतीय सनदी सेवेवरील मॅकॉले समितीच्या नियुक्तीने व्यावसायिक आणि **गुणवत्तेवर आधारित नोकरशाहीचा** पाया घातला, जो आजही भारतीय प्रशासकीय सेवेचा (IAS) कणा आहे.
- ✓ **मुदतवाढ नसलेली कंपनी राजवट:** पूर्वीच्या चार्टर कायद्यांप्रमाणे यात कंपनीच्या राजवटीसाठी कोणतीही कालमर्यादा निश्चित केली नव्हती, याचा अर्थ संसद कधीही कंपनीची राजवट संपवू शकत होती.
- ✓ **स्थानिक प्रतिनिधित्व:** मद्रास, मुंबई, बंगाल आणि आग्रा या प्रांतीय सरकारांना केंद्रीय विधान परिषदेत सदस्य नियुक्त करण्याची संधी मिळाली. यातून **प्रादेशिक प्रतिनिधित्वाचा** पाया घातला गेला.
- ✓ **घटनात्मक महत्त्व:** या कायद्याने कायदेमंडळाचे सक्षमीकरण आणि नोकरशाहीची तटस्थता या दोन गोष्टींवर भर दिला, ज्या भारतीय संविधानाचे महत्त्वाचे आधारस्तंभ बनले.

7) **1858 चा भारत सरकार कायदा: ब्रिटीश राजसत्तेच्या (Crown Rule) राजवटीची सुरुवात**

- ✓ **ईस्ट इंडिया कंपनीची समाप्ती:** 1857 च्या उठावानंतर संमत करण्यात आलेल्या या कायद्याने कंपनीची राजवट संपुष्टात आणली आणि भारताचे शासन, क्षेत्र आणि महसूल थेट **ब्रिटीश राजसत्तेकडे** हस्तांतरित केले.
- ✓ **भारताचा व्हाइसरॉय:** गव्हर्नर-जनरलचे पद बदलून आता **'व्हाइसरॉय'** असे करण्यात आले. तो ब्रिटीश राजसत्तेचा थेट प्रतिनिधी म्हणून ओळखला जाऊ लागला. लॉर्ड कॅनिंग हे भारताचे पहिले व्हाइसरॉय बनले.
- ✓ **दुहेरी शासनाचा अंत:** बोर्ड ऑफ कंट्रोल आणि कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स या संस्था बरखास्त करून दुहेरी शासन व्यवस्था पूर्णपणे संपवण्यात आली.
- ✓ **भारत सचिव (Secretary of State):** भारत प्रशासनावर पूर्ण नियंत्रण ठेवण्यासाठी **'भारत सचिव'** हे नवीन पद निर्माण करण्यात आले. हे पद ब्रिटीश मंत्रिमंडळाचे सदस्य होते आणि ते ब्रिटीश संसदेला जबाबदार होते.
- ✓ **इंडिया कौन्सिल:** भारत सचिवाला मदत करण्यासाठी 15 सदस्यांचे एक सल्लागार मंडळ स्थापन करण्यात आले, ज्याला **'इंडिया कौन्सिल'** असे म्हटले गेले.
- ✓ **कायदेशीर संस्था (Body Corporate):** भारत सचिव आणि त्यांचे कौन्सिल यांना एक कायदेशीर संस्था म्हणून दर्जा देण्यात आला, ज्यांच्यावर भारत किंवा इंग्लंडमध्ये खटला भरता येऊ शकत होता.
- ✓ **प्रशासकीय केंद्रबिंदू:** या कायद्याचा मुख्य भर भारतातील प्रशासकीय संरचनेत बदल करण्यापेक्षा ब्रिटनमधून होणाऱ्या देखरेखीवर आणि नियंत्रणावर होता.
- ✓ **साम्राज्यवादी केंद्रीकरण:** या कायद्याने साम्राज्यवादी नियंत्रण अधिक घट्ट केले आणि भारताची स्वायत्तता कमी केली.
- ✓ **दीर्घकालीन प्रभाव:** या कायद्याने भारताच्या नंतरच्या काळातील **मंत्रीय जबाबदारी** आणि **प्रशासकीय श्रेणीरचनेवर** (Hierarchy) मोठा प्रभाव टाकला.

8) 1861 चा भारतीय परिषद कायदा: प्रातिनिधिक संस्थांची सुरुवात

- ✓ **सहकार्याचे धोरण:** 1857 च्या उठावानंतर, भारतीयांना प्रशासनात मर्यादित राजकीय स्थान देऊन त्यांचे सहकार्य मिळवण्याचे धोरण ब्रिटीशांनी स्वीकारले.
- ✓ **भारतीयांचे नामनिर्देशन:** विधान परिषदांमध्ये भारतीयांना 'बिगर-सरकारी' सदस्य म्हणून स्थान देण्यात आले. 1862 मध्ये लॉर्ड कॅनिंग यांनी तीन भारतीयांना परिषदेत नामनिर्देशित केले.
- ✓ **कायदेविषयक विकेंद्रीकरण:** मुंबई आणि मद्रास प्रांतांचे कायदे बनवण्याचे अधिकार त्यांना परत देण्यात आले. 1833 मध्ये सुरू झालेली केंद्रीकरणाची प्रक्रिया या कायद्याने उलटवली.
- ✓ **प्रांतीय स्वायत्ततेची मुळे:** अधिकारांच्या या वाटपाचे रूपांतर पुढे 1937 च्या प्रांतीय स्वायत्ततेत झाले.
- ✓ **नवीन विधान परिषदा:** बंगाल, वायव्य सरहद्द प्रांत (NWFP) आणि पंजाब यांसाठी नवीन विधान परिषदांची स्थापना करण्यात आली.
- ✓ **पोर्टफोलिओ (खातेवाटप) पद्धत:** परिषदेच्या सदस्यांना विशिष्ट विभागांची जबाबदारी सोपवण्यात आली. यामुळे कार्यकारी विशेषीकरणाला औपचारिक स्वरूप मिळाले.
- ✓ **अध्यादेश (Ordinance) काढण्याचा अधिकार:** आणीबाणीच्या काळात सहा महिने टिकणारा अध्यादेश काढण्याचा अधिकार व्हाइसरॉयला देण्यात आला. ही तरतूद आजही भारतीय संविधानाच्या **अनुच्छेद 123** मध्ये दिसून येते.
- ✓ **प्रातिनिधिक सुरुवात:** जरी हे सदस्य नामनिर्देशित होते, तरीही भारतीयांचा सहभाग ही घटनात्मक समावेशाची सुरुवात होती.
- ✓ **संघराज्यात्मक परिणाम:** अधिकारांच्या विकेंद्रीकरणामुळे भारताच्या नंतरच्या **निम-संघराज्यात्मक** (Quasi-federal) रचनेवर प्रभाव पडला.

9) 1892 चा भारतीय परिषद कायदा: कायदेमंडळाच्या कार्याचा विस्तार

- ✓ **बिगर-सरकारी सदस्यांत वाढ:** केंद्रीय आणि प्रांतीय विधान परिषदांमध्ये सदस्यांची संख्या वाढवण्यात आली, मात्र सरकारी सदस्यांचे बहुमत कायम ठेवले गेले.
- ✓ **अर्थसंकल्पावर चर्चा:** विधान परिषदांना **अर्थसंकल्पावर (Budget) चर्चा करण्याचा** अधिकार देण्यात आला. यामुळे वित्तीय उत्तरदायित्वाचा पाया रचला गेला.
- ✓ **प्रश्न विचारण्याचा अधिकार:** कार्यकारी मंडळाला प्रश्न विचारण्याचा अधिकार सदस्यांना मिळाला, ज्यामुळे संसदीय देखरेखीची सुरुवात झाली.
- ✓ **अप्रत्यक्ष निवडणूक:** स्थानिक संस्थांच्या शिफारशीनुसार सदस्यांची नियुक्ती करण्याची पद्धत सुरू झाली, ज्यातून **अप्रत्यक्ष निवडणुकीचे** तत्त्व मांडले गेले.
- ✓ **निवडणूक शब्दाचा टाळलेला वापर:** ब्रिटीश सरकारने जाणीवपूर्वक 'निवडणूक' हा शब्द वापरणे टाळले, जे त्यांच्या लोकशाही देण्याबाबतच्या संकोचाचे प्रतीक होते.
- ✓ **सामाजिक प्रतिनिधित्व:** विद्यापीठे, चेंबर ऑफ कॉमर्स आणि जमीनदार यांना प्रतिनिधित्व देण्यात आले.
- ✓ **मर्यादित लोकशाहीकरण:** राजकीय सहभाग वाढला असला तरी तो पूर्णपणे ब्रिटीशांच्या नियंत्रणाखाली होता.
- ✓ **घटनात्मक वारसा:** अर्थसंकल्पावरील चर्चा आणि संसदीय कार्यपद्धती आजही भारतीय विधिमंडळांमध्ये तशाच प्रकारे सुरू आहेत.
- ✓ **राजकीय जागृती:** या सुधारणांमुळे भारतीयांमध्ये राजकीय जाणीव आणि घटनात्मक हक्कांची मागणी वाढण्यास मदत झाली.

10) 1909 चा भारतीय परिषद कायदा (मोर्ले–मिंटो सुधारणा): जातीय प्रतिनिधित्व

- ✓ **परिषद विस्तार:** केंद्रीय आणि प्रांतीय स्तरावर विधान परिषदांच्या सभासद संख्येत मोठी वाढ करण्यात आली.
- ✓ **केंद्रात सरकारी बहुमत:** केंद्रीय विधान परिषदेवर ब्रिटीशांचे नियंत्रण कायम ठेवण्यासाठी तेथे सरकारी सदस्यांचे बहुमत राखले गेले.
- ✓ **प्रांतांत बिगर-सरकारी बहुमत:** प्रांतीय परिषदांमध्ये मात्र बिगर-सरकारी सदस्यांना बहुमताची परवानगी देण्यात आली, ज्यामुळे त्यांना मर्यादित स्वायत्तता मिळाली.
- ✓ **चर्चात्मक अधिकारांत वाढ:** सदस्यांना ठराव मांडण्याचे आणि **पूरक प्रश्न** विचारण्याचे अधिकार देण्यात आले, ज्यामुळे सभागृहातील चर्चा अधिक सखोल झाली.
- ✓ **कार्यकारी परिषदेत भारतीयांचा समावेश:** व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत **सत्येंद्र प्रसाद सिन्हा** हे पहिले भारतीय सदस्य म्हणून नियुक्त झाले.

- ✓ **स्वतंत्र मतदारसंघ:** मुस्लिमांसाठी **स्वतंत्र मतदारसंघांची** तरतूद करण्यात आली. यामुळे भारतीय राजकारणात जातीय प्रतिनिधित्वाला अधिकृत मान्यता मिळाली.
- ✓ **लॉर्ड मिंटो यांची भूमिका:** जातीय मतदारसंघांची सुरुवात केल्यामुळे लॉर्ड मिंटो यांना 'जातीय मतदारसंघाचे जनक' मानले जाते.
- ✓ **इतर विशेष हितसंबंध:** चेंबर ऑफ कॉमर्स, विद्यापीठे आणि जमीनदार यांच्यासाठी देखील स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाची व्यवस्था करण्यात आली.
- ✓ **दीर्घकालीन परिणाम:** जातीय मतदारसंघांमुळे समाजात फूट पडली, ज्याचे परिणाम पुढे भारताच्या फाळणीत आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील आव्हानांत दिसून आले.

11) 1919 चा भारत सरकार कायदा (मॉन्टेग्यू–चेम्सफोर्ड सुधारणा): जबाबदार शासन आणि द्विशासन

- ✓ **1917 ची घोषणा:** ब्रिटीश सरकारने 20 ऑगस्ट 1917 रोजी प्रथमच हे मान्य केले की, भारतात टप्प्याटप्प्याने **जबाबदार शासन** पद्धती सुरू करणे हे त्यांचे ध्येय आहे.
- ✓ **केंद्र-प्रांत विषयांची विभागणी:** केंद्रीय आणि प्रांतीय विषय वेगवेगळे करण्यात आले. दोन्ही स्तरांवरील कायदेमंडळांना आपापल्या विषयांवर कायदे करण्याचे अधिकार मिळाले, तरीही मुख्य संरचना **एकात्मिक (Unitary)** राहिली.
- ✓ **प्रांतांत द्विशासन (Dyarchy):** प्रांतीय विषयांची विभागणी 'सोपिव' (Transferred) आणि 'राखीव' (Reserved) अशा दोन भागांत करण्यात आली. सोपिव विषय विधिमंडळाला जबाबदार असणाऱ्या मंत्र्यांकडे, तर राखीव विषय गव्हर्नर आणि त्यांच्या कार्यकारी परिषदेकडे देण्यात आले.
- ✓ **द्विशासनाचे अपयश:** मंत्र्यांकडे मर्यादित अधिकार, गव्हर्नरचे विशेषाधिकार आणि आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव यामुळे ही पद्धत अपयशी ठरली.
- ✓ **द्विगृही कायदेमंडळ:** केंद्रीय स्तरावर प्रथमच **द्विगृही कायदेमंडळ** (राज्य परिषद आणि विधानसभा) स्थापन करण्यात आले. ही आजच्या संसदेच्या संरचनेची पूर्वचिन्हे होती.
- ✓ **थेट निवडणुका:** देशात प्रथमच **थेट निवडणुका** सुरू झाल्या, मात्र मतदानाचा अधिकार मालमत्ता, कर आणि शिक्षणाच्या आधारावर अत्यंत मर्यादित लोकांसाठीच होता.
- ✓ **कार्यकारी परिषदेत भारतीय वाढ:** व्हाइसरॉयच्या सहा सदस्यांच्या कार्यकारी परिषदेत (कमांडर-इन-चीफ वगळता) तीन सदस्य भारतीय असणे अनिवार्य करण्यात आले.
- ✓ **जातीय मतदारसंघांचा विस्तार:** स्वतंत्र मतदारसंघाची पद्धत शीख, भारतीय ख्रिश्चन, एंग्लो-इंडियन आणि युरोपियन्स यांनाही लागू करण्यात आली.
- ✓ **लोकसेवा आयोग:** नागरी सेवांच्या भरतीसाठी एका लोकसेवा आयोगाची तरतूद करण्यात आली, ज्यानुसार 1926 मध्ये **केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची** स्थापना झाली.
- ✓ **वैधानिक आयोगाची तरतूद:** या कायद्याच्या कामाचे 10 वर्षांनंतर पुनरावलोकन करण्यासाठी एका आयोगाची तरतूद होती, ज्यातून पुढे 'सायमन कमिशन'ची नियुक्ती झाली.

12) सायमन कमिशन (1927): भारतीयांविना घटनात्मक पुनरावलोकन

- ✓ **वेळेपूर्वी नियुक्ती:** 1919 च्या कायद्याच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी, निर्धारित वेळेच्या दोन वर्षे आधीच सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली हा आयोग नेमण्यात आला.
- ✓ **पूर्णपणे ब्रिटीश सदस्य:** या आयोगात एकही भारतीय सदस्य नसल्यामुळे संपूर्ण भारतात यावर बहिष्कार टाकण्यात आला. हे भारतीयांनी लादलेला संविधानवाद नाकारल्याचे प्रतीक होते.
- ✓ **प्रमुख शिफारसी:** आयोगाने प्रांतांतील द्विशासन रद्द करणे, जबाबदार शासन विस्तारणे आणि ब्रिटीश भारत व संस्थानांचे मिळून एक **संघराज्य** स्थापन करण्याची शिफारस केली.
- ✓ **जातीय प्रतिनिधित्व कायम:** आयोगाने जातीय मतदारसंघ सुरू ठेवण्याची शिफारस केली, ज्यामुळे जातीय राजकारण अधिक दृढ झाले.
- ✓ **गोलमेज परिषदा:** घटनात्मक सुधारणांवर चर्चा करण्यासाठी लंडनमध्ये तीन गोलमेज परिषदा आयोजित केल्या गेल्या, ज्यात ब्रिटीश सरकार, भारतीय नेते आणि संस्थानिक सहभागी झाले होते.

- ✓ **श्वेतपत्रिका (White Paper):** या चर्चांचा निष्कर्ष म्हणून सुधारणांची एक 'श्वेतपत्रिका' प्रसिद्ध करण्यात आली, जिचे पुनरावलोकन ब्रिटीश संसदेच्या संयुक्त निवड समितीने केले.
- ✓ **1935 च्या कायद्याचा मार्ग:** या शिफारसीच पुढे 1935 च्या भारत सरकार कायद्याचा मुख्य आधार बनल्या.
- ✓ **राजकीय एकजूट:** सायमन कमिशनच्या विरोधामुळे भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मता वाढली आणि स्वतःचे संविधान स्वतः तयार करण्याची मागणी जोर धरू लागली.

13) जातीय निवाडा (1932) आणि पुणे करार: अल्पसंख्याक प्रतिनिधित्वाची फेरमांडणी

- ✓ **ब्रिटीश पंतप्रधानांची घोषणा:** रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी 'जातीय निवाडा' जाहीर केला, ज्याद्वारे अनुसूचित जातींसह (दलित) इतर अल्पसंख्याकांना **स्वतंत्र मतदारसंघ** देण्यात आले.
- ✓ **जातीय तत्त्वाचा विस्तार:** मुस्लीम, शीख, ख्रिश्चन, एंग्लो-इंडियन आणि युरोपियन्स यांच्यासोबतच आता हा भेदभाव दलितांपर्यंत वाढवण्यात आला.
- ✓ **गांधीजींचा विरोध:** महात्मा गांधींनी जातीवर आधारित स्वतंत्र मतदारसंघांना तीव्र विरोध केला. यामुळे हिंदू समाज कायमचा विभागला जाईल, अशी त्यांना भीती होती.
- ✓ **आमरण उपोषण:** हा निर्णय बदलण्यासाठी गांधीजींनी पुण्याच्या येरवडा जेलमध्ये आमरण उपोषण सुरू केले.
- ✓ **पुणे करार (1932):** काँग्रेस नेते आणि दलित नेत्यांमध्ये झालेल्या या करारानुसार स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी **संयुक्त मतदारसंघ** स्वीकारण्यात आले, मात्र दलितांसाठी जागा राखीव ठेवण्यात आल्या.
- ✓ **राजकीय तडजोड:** या कराराने सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकता यांचा समतोल साधला. याच तत्त्वाचा प्रभाव स्वतंत्र भारताच्या **आरक्षण धोरणावर** पडला.
- ✓ **घटनात्मक वारसा:** या करारामुळे स्वतंत्र भारतात स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी आरक्षणाद्वारे प्रतिनिधित्व देण्याचा पाया रचला गेला.

14) 1935 चा भारत सरकार कायदा: भारतीय संविधानाचा आराखडा

- ✓ **विस्तृत दस्तावेज:** या कायद्यात 321 कलमे आणि 10 परिशिष्टे होती. वसाहत काळातील हा सर्वात मोठा आणि सविस्तर घटनात्मक दस्तऐवज होता.
- ✓ **अखिल भारतीय संघराज्य:** प्रांत आणि संस्थानांचे मिळून एक संघराज्य बनवण्याची योजना होती, मात्र संस्थानिकांनी सहभाग न घेतल्यामुळे हे संघराज्य प्रत्यक्षात आले नाही.
- ✓ **तीन वैधानिक सुच्या:** अधिकारांची विभागणी करण्यासाठी **संघ सूची** (59 विषय), **प्रांतीय सूची** (54 विषय) आणि **समवर्ती सूची** (36 विषय) मांडण्यात आल्या. हेच स्वरूप आजही सातव्या परिशिष्टात दिसते.
- ✓ **शेषाधिकार:** भारताच्या सध्याच्या व्यवस्थेच्या उलट, 1935 च्या कायद्यानुसार शेषाधिकार व्हाइसरॉयकडे सोपवण्यात आले होते.
- ✓ **प्रांतीय स्वायत्तता:** प्रांतांतील द्विशासन रद्द करून त्यांना **स्वायत्तता** देण्यात आली आणि जबाबदार शासन पद्धती लागू झाली (1937 ते 1939).
- ✓ **केंद्रात द्विशासन:** केंद्रात द्विशासन लागू करण्याचा प्रस्ताव होता, पण तो कधीही अंमलात आला नाही.
- ✓ **प्रांतांत द्विगृही व्यवस्था:** अकरापैकी सहा प्रांतांमध्ये द्विगृही कायदेमंडळ सुरू करण्यात आले.
- ✓ **मतदानाचा विस्तार:** एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 10% लोकांना मतदानाचा अधिकार मिळाला.
- ✓ **संस्थात्मक निर्मिती:** याच कायद्याद्वारे **भारतीय रिझर्व्ह बँक** (1935), **फेडरल कोर्ट** (1937) आणि लोकसेवा आयोगांची स्थापना झाली.
- ✓ **घटनात्मक सातत्य:** भारतीय संविधानातील जवळजवळ 250 तरतुदी थेट या कायद्यातून घेतल्या आहेत.

15) 1947 चा भारतीय स्वातंत्र्य कायदा: सत्ता हस्तांतरण आणि सार्वभौमत्व

- ✓ **ब्रिटीश माघारीची घोषणा:** ब्रिटीश पंतप्रधान क्लेमेंट ॲटली यांनी जून 1948 पर्यंत ब्रिटीश राजवट संपवण्याची घोषणा केली.
- ✓ **माउंटबॅटन योजना:** फाळणीचा प्रस्ताव मान्य करण्यात आला आणि भारत-पाकिस्तान अशा दोन स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती ठरली.
- ✓ **स्वतंत्र डोमिनियन्स:** 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत आणि पाकिस्तान हे दोन स्वतंत्र देश (Dominions) अस्तित्वात आले.
- ✓ **व्हाइसरॉय पदाची समाप्ती:** व्हाइसरॉय हे पद रद्द करून त्याऐवजी 'गव्हर्नर-जनरल' हे घटनात्मक प्रमुख पद करण्यात आले.

Toppers Notes
Unleash the topper in you

- ✓ **संविधान सभेचे सक्षमीकरण:** दोन्ही देशांच्या संविधान सभांना स्वतःचे संविधान तयार करण्याचे आणि ब्रिटीश कायदे रद्द करण्याचे पूर्ण अधिकार देण्यात आले.
- ✓ **ब्रिटीश सार्वभौमत्वाचा अंत:** संस्थानावरील ब्रिटीश नियंत्रण संपले आणि त्यांना भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले.
- ✓ **1935 च्या कायद्याचा तात्पुरता वापर:** नवीन संविधान तयार होईपर्यंत 1935 चा कायदा 'तात्पुरते संविधान' म्हणून वापरण्यात आला.
- ✓ **ब्रिटीश सत्तेची समाप्ती:** ब्रिटनचा कोणताही कायदा 15 ऑगस्ट 1947 नंतर भारताला लागू होणार नाही, असे स्पष्ट करण्यात आले.
- ✓ **प्रतीकात्मक बदल:** ब्रिटीश राजाने "भारताचा सम्राट" ही पदवी त्यागली.

16) संविधान सभेची मागणी, रचना आणि कार्यपद्धती

- ✓ **कल्पना प्रथम मांडली (1934): एम. एन. रॉय** यांनी सर्वात आधी भारतासाठी एका संविधान सभेची संकल्पना सुचवली.
- ✓ **काँग्रेसची मागणी (1935–1938): जवाहरलाल नेहरू** यांनी प्रौढ मताधिकारावर आधारित संविधान सभेने भारताचे संविधान तयार करावे अशी मागणी केली.
- ✓ **कॅबिनेट मिशन योजना (1946):** या योजनेने दोन स्वतंत्र संविधान सभांची मागणी फेटाळून लावली. मात्र त्यांनी एका **संघराज्यीय संविधान सभेचा** आराखडा सादर केला.
- ✓ **एकूण सदस्य संख्या:** सभेची एकूण सदस्य संख्या **389** इतकी होती. यामध्ये ब्रिटीश भारताचे **296** सदस्य आणि संस्थानांचे **93** सदस्य समाविष्ट होते. या जागांचे वाटप लोकसंख्या आणि समुदायानुसार करण्यात आले होते.
- ✓ **अप्रत्यक्ष निवडणूक पद्धत:** संविधान सभेचे सदस्य प्रांतीय विधानसभांच्या सदस्यांद्वारे निवडून दिले गेले. यासाठी **प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व** आणि एकल संक्रमणीय मत पद्धतीचा वापर झाला.
- ✓ **सर्वसमावेशकता:** या सभेत सर्व समुदाय, प्रदेश, महिला, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना प्रतिनिधित्व मिळाले. महात्मा गांधी हे या सभेचे सदस्य नव्हते.
- ✓ **पहिली बैठक (9 December 1946):** सभेची पहिली बैठक 9 December 1946 रोजी पार पडली. **सच्चिदानंद सिन्हा** यांनी तात्पुरते अध्यक्ष म्हणून या बैठकीचे भूषवले.
- ✓ **कायमस्वरूपी नेतृत्व: डॉ. राजेंद्र प्रसाद** यांची सभेचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. तसेच एच. सी. मुखर्जी आणि व्ही. टी. कृष्णम्माचारी यांची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली.

17) उद्दिष्टांचा ठराव आणि सार्वभौम अधिकार

- ✓ **नेहरूंनी मांडलेला ठराव (13 December 1946):** जवाहरलाल नेहरूंनी हा ऐतिहासिक ठराव मांडला. यामध्ये **सार्वभौमत्व**, **न्याय**, **स्वातंत्र्य**, **समता**, **बंधुता**, **संघराज्य** आणि **जागतिक शांतता** या मूल्यांची व्याख्या केली होती.
- ✓ **एकमताने स्वीकार (22 January 1947):** हा ठराव एकमताने मंजूर झाला आणि तो संविधानाचा तात्विक पाया बनला.
- ✓ **जनता हाच सत्तेचा स्रोत:** या ठरावाने साम्राज्यवादी सत्ता नाकारून **लोक सार्वभौम** असल्याचे घोषित केले. सत्तेचा अंतिम स्रोत जनता असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले.
- ✓ **स्वायत्ततेसह संघराज्यीय एकता:** संघराज्याची अखंडता आणि घटक राज्यांची स्वायत्तता यामध्ये योग्य समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला गेला.
- ✓ **हक्क आणि संरक्षण:** या ठरावात **मूलभूत हक्क** आणि अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणावर विशेष भर दिला होता.
- ✓ **आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन:** भारत जागतिक शांतता आणि मानवी कल्याणासाठी वचनबद्ध राहील असे स्पष्ट करण्यात आले.
- ✓ **प्रस्तावनेचा स्रोत:** या ठरावाचे सुधारित रूप पुढे भारतीय संविधानाची **प्रस्तावना** म्हणून स्वीकारले गेले.
- ✓ **घटनात्मक नैतिकता:** या ठरावाने प्रशासनासाठी एक नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान केली.

18) समित्या, मसुदा लेखन, अधिनियमन आणि अंमलबजावणी

- ✓ **मसुदा समिती (29 August 1947): डॉ. बी. आर. आंबेडकर** यांच्या अध्यक्षतेखाली या समितीची स्थापना झाली. या समितीला दिग्गज कायदेतज्ज्ञांनी साहाय्य केले.
- ✓ **दोन मसुदे प्रसिद्ध (February 1948 आणि October 1948):** सार्वजनिक चर्चा आणि सूचनांनंतर संविधानाचे दोन मसुदे प्रसिद्ध करण्यात आले.

- ✓ **चर्चा आणि सुधारणा:** संविधानावर प्रदीर्घ चर्चा झाली. यावेळी **7653** सुधारणा सुचवल्या गेल्या आणि त्यापैकी **2473** सुधारणांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. ही प्रक्रिया लोकशाहीतील सखोल विचारमंथनाचे प्रतीक आहे.
- ✓ **स्वीकृती (26 November 1949):** या दिवशी संविधानाचा स्वीकार करण्यात आला. मूळ संविधानात **395** कलमे आणि **8** परिशिष्टे होती.
- ✓ **संविधानाचे जनक:** डॉ. आंबेडकर यांना त्यांच्या बौद्धिक नेतृत्वासाठी आणि घटनात्मक दृष्टीकोनासाठी **'भारतीय संविधानाचे शिल्पकार'** म्हणून ओळखले जाते.
- ✓ **अंशतः अंमलबजावणी:** संविधानातील काही तरतुदी तात्काळ लागू करण्यात आल्या. मात्र, संविधानाची पूर्ण अंमलबजावणी **26 January 1950** पासून सुरू झाली.
- ✓ **प्रजासत्ताक दिनाचे महत्त्व:** 1930 मधील **'पूर्ण स्वराज्य'** दिनाच्या स्मरणार्थ 26 January हा दिवस अंमलबजावणीसाठी निवडला गेला.
- ✓ **तात्पुरती संसद:** 1952 च्या पहिल्या निवडणुका होईपर्यंत संविधान सभेने भारताची **तात्पुरती संसद** म्हणून कार्य केले.

19) संविधान सभेवरील टीका

- ✓ **थेट निवडणूक नाही:** टीकाकारांच्या मते, ही सभा सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराद्वारे थेट निवडलेली नव्हती.
- ✓ **ब्रिटीश निर्मित संस्था:** संविधान सभा ब्रिटीशांच्या मंजुरीने स्थापन झाली असल्याने, ती पूर्णपणे सार्वभौम नव्हती असा आरोप काही जणांनी केला.
- ✓ **वेळखाऊ प्रक्रिया:** अमेरिकेच्या संविधानाशी तुलना करता, भारतीय संविधान तयार करण्यास खूप जास्त वेळ लागला अशी टीका केली जाते.
- ✓ **काँग्रेसचे वर्चस्व:** ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांसारख्या अभ्यासकांनी ही सभा म्हणजे एक-पक्षीय वर्चस्व असलेली संस्था असल्याचे नमूद केले आहे.
- ✓ **वकील आणि राजकारण्यांचा प्रभाव:** संविधानात कायदेशीर गुंतागुंत आणि क्लिष्ट भाषा जास्त असल्याचा आरोप केला जातो.
- ✓ **हिंदूंचे वर्चस्व:** विन्स्टन चर्चिल यांसारख्या टीकाकारांनी सभेच्या सर्वसमावेशकतेवर प्रश्न उपस्थित केले होते.
- ✓ **प्रति-युक्तिवाद:** सर्वसमावेशकता, सखोल चर्चा आणि सर्वसंमतीने घेतलेले निर्णय यांमुळे संविधानाची वैधता अधिक मजबूत झाली.
- ✓ **ऐतिहासिक पडताळणी:** भारतीय संविधानाच्या सातत्यपूर्ण प्रवासाने टीकाकारांचे सर्व दावे खोडून काढले आहेत.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानाची निर्मिती ही क्रमिक ऐतिहासिक उत्क्रांती, संस्थात्मक प्रयोग आणि लोकशाही विचारमंथनातून झाली आहे. या प्रक्रियेने वसाहतवादी शासनाचे रूपांतर एका **सार्वभौम घटनात्मक लोकशाहीत** केले. हे संविधान सुधारणांसह सातत्य, विविधतेत एकता आणि उत्तरदायित्वासह अधिकार सुनिश्चित करते.

भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि चिकीत्सक विश्लेषण: सातत्य आणि परिवर्तनाचा संगम

भारतीय संविधान हा केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज नसून तो एका वैविध्यपूर्ण राष्ट्राच्या सामूहिक आकांक्षांचे प्रतिबिंब असलेला एक **जिवंत दस्तऐवज** आहे. 1949 मध्ये स्वीकृत आणि 1950 मध्ये लागू झालेले हे संविधान देशाचा मूलभूत कायदा म्हणून कार्य करते. हे संविधान त्याच्या **ताठरता आणि लवचिकता** यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण मिश्रणामुळे वेगळे ठरते.

टीकाकार अनेकदा याला इतर देशांतील तरतुदी घेतल्यामुळे 'ठिगळांचे काम' (Patchwork) असे संबोधतात. मात्र, भारतीय संविधान हे जागतिक लोकशाही मूल्यांचे भारतीय सामाजिक-राजकीय परिस्थितीनुसार केलेले एक **अत्याधुनिक रुपांतर** आहे. गेल्या अनेक दशकांत, 42 व्या घटनादुरुस्तीसारख्या (ज्याला 'लघु संविधान' म्हटले जाते) परिवर्तनीय दुरुस्त्या आणि 'केशवानंद भारती' खटल्यातील **'मूलभूत संरचना सिद्धांत'** (Basic Structure Doctrine) यांसारख्या ऐतिहासिक न्यायालयीन निर्णयांनी बदलत्या जागतिक व्यवस्थेत संविधानाची प्रासंगिकता आणि लवचिकता टिकवून ठेवली आहे.

भारतीय संविधानाचे वास्तुशिल्पीय आधारस्तंभ आणि वैशिष्ट्ये

- ➢ **सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना:** भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात विस्तृत आणि मोठे संविधान आहे. मूळ संविधानात 395 कलमे आणि 8 परिशिष्टे होती. भारताची भौगोलिक विशालता आणि 1935 च्या भारत सरकार कायद्याचा ऐतिहासिक प्रभाव यांमुळे आज यात सुमारे 465 कलमे आणि 12 परिशिष्टे समाविष्ट झाली आहेत.

- **विविध स्रोतांचे संकलन:** "जगातील सर्व ज्ञात संविधानांचा धांडोळा घेऊन" हे संविधान तयार केल्याचा दावा संविधानकर्त्यांनी केला आहे. त्यांनी संविधानाचा संरचनात्मक भाग 1935 च्या कायद्यातून, तात्विक भाग (मूलभूत अधिकार) अमेरिकेकडून आणि राजकीय भाग (संसदीय प्रणाली) ब्रिटनच्या मॉडेलकडून घेतला आहे.
- **दुरुस्ती प्रक्रियेचा समन्वय:** अमेरिकेची ताठर किंवा ब्रिटनची अत्यंत लवचिक पद्धत न स्वीकारता, कलम 368 मध्ये एक मध्यम मार्ग स्वीकारला आहे. यात काही बदलांसाठी **विशेष बहुमताची** आवश्यकता असते, तर काही बदलांसाठी **साध्या बहुमताची** तरतूद आहे. यामुळे स्थिरता आणि प्रगती यांचा समतोल राखला जातो.
- **एकात्मिक कल असलेले संघराज्य:** भारताने अधिकार विभागणीसह दुहेरी राज्यव्यवस्था स्थापन केली आहे. मात्र, प्रबळ केंद्र सरकार, अखिल भारतीय सेवा आणि आणीबाणीच्या तरतुदींमुळे यात **'एकात्मिक कल'** दिसून येतो. यामुळेच के.सी. व्हीयर यांनी भारताचे वर्णन **'अर्ध-संघराज्य'** (Quasi-federal) असे केले आहे.
- **शासनाची संसदीय प्रणाली:** भारताने विधिमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यातील सहकार्यावर आधारित वेस्टमिन्स्टर (Westminster) मॉडेल किंवा संसदीय प्रणाली स्वीकारली आहे. यामध्ये सामूहिक जबाबदारी, नामधारी व वास्तविक प्रमुख आणि पंतप्रधानांचे नेतृत्व ही वैशिष्ट्ये महत्त्वाची ठरतात.
- **न्यायालयीन अधिकारांचे संतुलन:** भारतीय संविधानाने ब्रिटीश **संसदीय सार्वभौमत्व** आणि अमेरिकन **न्यायालयीन सर्वोच्चता** यांचा एक अनोखा संगम साधला आहे. यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाला **'न्यायालयीन पुनर्विलोकन'** (Judicial Review) करण्याचा अधिकार मिळतो, तर दुसरीकडे संसदेला संविधानात दुरुस्ती करण्याचे अधिकार प्राप्त होतात.
- **एकात्मिक न्यायव्यवस्था:** भारतामध्ये एकच आणि स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आहे. यामध्ये सर्वोच्च न्यायालय सर्वोच्च स्थानी आहे. हे न्यायालय केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांवरील कायद्यांची अंमलबजावणी करते. अमेरिकेतील दुहेरी न्यायव्यवस्थेपेक्षा ही पद्धत वेगळी असून ती संपूर्ण देशात कायदेशीर एकसारखेपणा सुनिश्चित करते.
- **न्यायप्रविष्ट मूलभूत अधिकार:** संविधानाच्या भाग III मध्ये सहा **मूलभूत अधिकारांची** हमी देण्यात आली आहे. हे अधिकार राजकीय लोकशाहीला प्रोत्साहन देतात आणि प्रशासनाच्या अनियंत्रित सत्तेवर अंकुश ठेवतात. कलम 32 अंतर्गत या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी नागरिक थेट न्यायालयाकडे दाद मागू शकतात.
- **राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे:** भाग IV मध्ये नमूद केलेली ही तत्वे डॉ. आंबेडकरांच्या मते संविधानाचे **'वैशिष्ट्यपूर्ण अंग'** आहेत. भारताला एक **कल्याणकारी राज्य** बनवणे हा या तत्वांचा मुख्य उद्देश आहे. ही तत्वे न्यायालयात थेट लागू करता येत नसली (Non-justiciable), तरी देशाच्या प्रशासनामध्ये ती अत्यंत मूलभूत मानली जातात.
- **धर्मनिरपेक्ष राज्याचे तत्वज्ञान:** भारताने धर्म आणि राज्यसंस्था यांची पूर्ण फारकत घेण्याऐवजी **'सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता'** स्वीकारली आहे. याचा अर्थ असा की, राज्य सर्व धर्मांचा समान आदर करते. कलम 14, 15 आणि 25-30 नुसार धर्माच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

स्वतंत्र संस्था आणि आणीबाणीच्या चौकटीतून झालेली उत्क्रांती

- **लोकशाहीचे संरक्षक स्तंभ (स्वतंत्र संस्था):** लोकशाही प्रक्रिया पारदर्शक ठेवण्यासाठी संविधानाने काही स्वतंत्र संस्थांची स्थापना केली आहे. यामध्ये **निवडणूक आयोग**, **भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक** (CAG) आणि **लोकसेवा आयोग** यांचा समावेश होतो. या संस्थांच्या प्रमुखांना सेवाशर्तींची आणि कार्यकाळाची सुरक्षितता प्रदान करण्यात आली आहे.
- **आणीबाणीच्या तरतुदी:** राष्ट्राचे सार्वभौमत्व टिकवून ठेवण्यासाठी राष्ट्रपतींना **राष्ट्रीय**, **घटकराज्यातील** किंवा **आर्थिक आणीबाणी** घोषित करण्याचे अधिकार आहेत. अशा काळात भारताची संघराज्य व्यवस्था तात्पुरती एकात्मिक (Unitary) व्यवस्थेत रूपांतरित होते, जेणेकरून संकटाचा सामना प्रभावीपणे करता येईल.
- **सार्वत्रिक प्रौढ मतदान पद्धत:** तत्कालीन काळातील निरक्षरता आणि गरिबी असूनही, संविधानकर्त्यांनी सर्व प्रौढांना **मतदानाचा अधिकार** देण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. पुढे 1988 च्या 61 व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे मतदानाचे वय 21 वरून 18 वर्षे करण्यात आले.

- **एकेरी नागरिकत्वाचा नियम:** भारत हे एक संघराज्य असूनही, राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देण्यासाठी येथे केवळ **एकेरी नागरिकत्वाची** तरतूद आहे. यामुळे अमेरिकेसारख्या दुहेरी नागरिकत्व असलेल्या देशांमध्ये निर्माण होणारी निष्ठेची विभागणी टाळली जाते.
- **त्रिस्तरीय शासन व्यवस्था:** 1992 मधील 73 व्या आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीने शासनाचा एक अनोखा तिसरा स्तर जोडला. यामध्ये **पंचायती राज** आणि **नगरपालिकांचा** समावेश होतो. सत्तेचे इतक्या खालच्या स्तरापर्यंत (Grassroots level) विकेंद्रीकरण करणारे हे जगातील दुर्मिळ संविधान आहे.
- **सहकारी संस्थांना घटनात्मक दर्जा:** 2011 च्या 97 व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने **सहकारी संस्थांना** घटनात्मक स्थान दिले. सहकारी संस्था स्थापन करणे हा आता एक मूलभूत अधिकार बनला असून, कलम 43-B अंतर्गत एक नवीन मार्गदर्शक तत्व देखील जोडले गेले आहे.
- **नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये:** स्वरण सिंग समितीच्या शिफारसीनुसार 42 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे 11 **मूलभूत कर्तव्यांचा** समावेश करण्यात आला. ही कर्तव्ये नागरिकांसाठी एक नैतिक होकायंत्र म्हणून कार्य करतात आणि हक्क व कर्तव्ये हे एकमेकांना पूरक असल्याचे स्मरणात आणून देतात.
- **कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट:** मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत अधिकार यांच्या समन्वयातून, संविधानाने राज्याला उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचे आणि उपेक्षितांना संधी उपलब्ध करून देण्याचे आदेश दिले आहेत. यातून समाजाचा **'समाजवादी'** आराखडा तयार करण्याचे ध्येय ठेवले आहे.

एक चिकीत्सक मूल्यमापन: विरोधाभास आणि विद्वत्तापूर्ण चर्चा

संविधानाच्या रचनेवर आणि स्वरूपावर अनेक विद्वानांनी विविध अंगानी टीका आणि चर्चा केली आहे:

- **'उसवारीचा' दस्तऐवज (Borrowed Label):** टीकाकारांच्या मते हे संविधान म्हणजे केवळ **'उधारीचा गाठोडा'** आहे. मात्र, डॉ. आंबेडकरांनी यावर उत्तर देताना स्पष्ट केले की, परकीय मॉडेल्समधील दोष दूर करून आणि भारतीय परिस्थितीनुसार बदल करूनच या तरतुदी स्वीकारल्या गेल्या आहेत.
- **हुबेहूब प्रतीचे आरोप:** संविधान सभेतील काही सदस्यांच्या मते, हे संविधान 1935 च्या कायद्याची केवळ सुधारित आवृत्ती आहे. त्यांच्या मते, यात नवीन क्रांतिकारक भारतीय विचारांऐवजी केवळ प्रशासकीय तपशिलांची पुनरावृत्ती करण्यात आली आहे.
- **भारतीयत्वाचा अभाव (Un-Indian Sentiment):** के. हनुमंतैया यांच्यासारख्या काही साशंक व्यक्तींनी या संविधानात 'वीणा किंवा सतार यांच्या संगीताचा' अभाव असल्याची खंत व्यक्त केली. भारताच्या प्राचीन राजकीय परंपरांकडे दुर्लक्ष करून हे संविधान पाश्चिमात्य जगाचे **'अंधानुकरण'** करत असल्याची टीका त्यांनी केली.
- **गांधीवादी आदर्शांकडे दुर्लक्ष:** भारतीय संविधान हे **'अ-गांधीवादी'** असल्याची टीकाही केली गेली. कारण, या संविधानाने ग्रामपंचायतीला राजकीय संरचनेच्या केंद्रस्थानी ठेवण्याऐवजी, केंद्रित प्रतिनिधी लोकशाहीची निवड केली होती.
- **प्रचंड मोठा विस्तार (The Elephantine Burden):** संविधानाचा अवाढव्य आकार आणि गुंतागुंत यावर अनेकदा उपरोधिक टिप्पणी केली जाते. एच.व्ही. कामथ यांनी असे नमूद केले की, संविधान सभेचे प्रतीक असलेला **'हत्ती'** संविधानाच्या आकारातही प्रतिबिंबित झाला असून, ते जगातील सर्वात मोठे संविधान ठरले आहे.
- **वकिलांचे नंदनवन (The Lawyers' Paradise):** सर आयवर जेनिंग्स यांनी या संविधानाला **'वकिलांचे नंदनवन'** असे संबोधले. संविधानातील कायदेशीर भाषा आणि क्लिष्ट शब्दरचना यामुळे सामान्य नागरिकांना ते समजणे कठीण होते, परिणामी खटल्यांचे प्रमाण वाढण्यास प्रोत्साहन मिळते, असे त्यांचे मत होते.
- **जातीय आणि वांशिक वास्तव:** संविधानाने जरी एकेरी नागरिकत्व दिले असले, तरी आजही समाजात दिसणारे जातीभेद आणि भाषिक संघर्ष हे दर्शवतात की, एकात्मिक राष्ट्र बनवण्याचे संविधानाचे ध्येय ही अजूनही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.
- **कायदेतज्ज्ञांचे वर्चस्व:** संविधान सभेत वकिलांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर होती. यामुळेच संविधानात प्रशासकीय बाबींचा खूप बारकाईने आणि सविस्तर समावेश करण्यात आला, असे म्हटले जाते. टीकाकारांच्या मते, हे सविस्तर तपशील सामान्य कायद्यांवर सोपवायला हवे होते.

भारतीय संविधान हे जागतिक शहाणपण आणि भारतीय निकड यांचा एक **गतिशील संगम** आहे. संसदीय सत्ता आणि न्यायालयीन देखरेख, तसेच संघराज्य आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यात अचूक समतोल राखून या संविधानाने गेल्या 75 वर्षांहून अधिक काळ भारताची अखंडता टिकवून ठेवली आहे. जरी या संविधानावर त्याच्या **'हत्तीसारख्या'** प्रचंड आकाराबद्दल आणि **'उसवारीच्या'** स्वरूपाबद्दल टीका होत असली, तरी आजही हे संविधान 140 कोटींहून अधिक लोकांसाठी स्वातंत्र्य आणि न्यायाचा अंतिम संरक्षक आहे.

भारतीय संविधानातील सुधारणा

भारतीय संविधानातील सुधारणा : जिवंत दस्तऐवजासाठी ताठरता आणि लवचिकतेचा समतोल

भारतीय संविधान हा एक परिवर्तनीय दस्तऐवज आहे. राष्ट्राच्या वाढत्या सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय आकांक्षांनुसार उत्क्रांत होणारे ते एक **'जिवंत साधन'** असावे, असा विचार आपल्या घटनाकारांनी केला होता. ब्रिटिश संविधान हे पूर्णपणे लवचिक असून तिथे केवळ साध्या बहुमताने बदल करता येतात. याउलट, अमेरिकेचे संविधान अत्यंत ताठर असून तिथे सुधारणेसाठी अत्यंत जटिल प्रक्रिया आवश्यक असते. भारतीय संविधानाने या दोन्ही टोकांच्या मध्ये एक **'सुवर्णमध्य'** साधला आहे.

संविधानातील **भाग XX** मधील **कलम 368** अन्वये संसदेला घटनादुरुस्तीचे अधिकार देण्यात आले आहेत. या अधिकाराचा वापर करून संसद संविधानातील तरतुदींमध्ये भर घालू शकते, बदल करू शकते किंवा त्या रद्द करू शकते. त्याच वेळी, **1973** च्या **केशवानंद भारती खटल्यात** मांडलेल्या **'मूलभूत संरचना सिद्धांता'द्वारे** संविधानाची मूळ ओळख जपण्याचे कामही केले जाते. हे सिद्धांत सुनिश्चित करतात की, जरी संविधान काळाप्रमाणे बदलत असले, तरी त्याचे लोकशाही आणि संघराज्यीय स्वरूप अबाधित राहील.

कलम 368 अंतर्गत घटनादुरुस्तीची सविस्तर प्रक्रिया

घटनेत दुरुस्ती करण्याची प्रक्रिया ही सामान्य कायदा बनवण्याच्या प्रक्रियेपेक्षा वेगळी आणि अधिक कठोर असते. ही प्रक्रिया खालील टप्प्यांतून पार पडते :

- **विधेयकाची मांडणी :** घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया केवळ संसदेच्या **लोकसभा** किंवा **राज्यसभा** या सभागृहात विधेयक मांडूनच सुरू करता येते. राज्य विधीमंडळांना अशी विधेयके मांडण्याचा अधिकार नाही.
- **सादरीकरणाचे स्वरूप :** हे विधेयक **मंत्री** (सरकारी विधेयक) किंवा **खाजगी सदस्य** यांपैकी कोणीही मांडू शकते. विशेष म्हणजे, हे विधेयक मांडण्यापूर्वी भारताच्या **राष्ट्रपतींची पूर्वपरवानगी** घेण्याची आवश्यकता नसते.
- **विशेष बहुमताची अट :** हे विधेयक प्रत्येक सभागृहात **विशेष बहुमताने** संमत होणे अनिवार्य असते. याचा अर्थ असा की, त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येचा बहुमताचा पाठिंबा आणि उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी **दोन-तृतीयांश** सदस्यांचे बहुमत असणे आवश्यक आहे.
- **स्वतंत्र मंजुरीची आवश्यकता :** दोन्ही सभागृहांनी हे विधेयक स्वतंत्रपणे मंजूर करणे आवश्यक असते. घटनादुरुस्ती विधेयकाबाबत दोन्ही सभागृहात मतभेद निर्माण झाल्यास, **कलम 108** अंतर्गत **'संयुक्त बैठक'** बोलावण्याची कोणतीही तरतूद संविधानात नाही.
- **संघराज्यीय मंजुरी प्रक्रिया :** जर प्रस्तावित दुरुस्ती संविधानाच्या **संघराज्यीय तरतुदींशी** संबंधित असेल, तर त्या विधेयकाला किमान **अर्ध्या राज्यांच्या विधीमंडळांची** मंजुरी मिळणे आवश्यक असते. ही मंजुरी साध्या बहुमताने दिली जाते.
- **राष्ट्रपतींच्या संमतीचे बंधन :** संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची मंजुरी आणि आवश्यक असल्यास राज्यांच्या संमतीनंतर हे विधेयक राष्ट्रपतींकडे पाठवले जाते. **24 व्या घटनादुरुस्ती कायद्यानुसार**, राष्ट्रपतींनी अशा विधेयकाला संमती देणे घटनात्मकदृष्ट्या अनिवार्य आहे.
- **मर्यादित नकाराधिकार :** सामान्य विधेयकांच्या बाबतीत राष्ट्रपतींना जे अधिकार असतात, तसे अधिकार घटनादुरुस्ती विधेयकाच्या बाबतीत नसतात. राष्ट्रपती या विधेयकाला आपली संमती नाकारू शकत नाहीत किंवा ते विधेयक पुनर्विचारासाठी संसदेकडे परत पाठवू शकत नाहीत. यामुळे घटनात्मक प्रक्रियेचे सर्वोच्च स्थान अबाधित राहते.
- **कायद्यात रूपांतर :** राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीनंतर त्या विधेयकाचे अधिकृतपणे **'घटनादुरुस्ती कायद्यात'** रूपांतर होते आणि संविधानातील मजकूर बदलला जातो.
- **न्यायालयीन पुनर्विलोकन :** संसदेने केलेली प्रत्येक घटनादुरुस्ती **न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या** कक्षेत येते. जर एखादी दुरुस्ती संविधानाच्या मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करत असेल, तर सर्वोच्च न्यायालय ती रद्द करू शकते. हा नियम संसदेच्या अधिकारांवर अंकुश ठेवण्याचे काम करतो.

घटनादुरुस्ती यंत्रणेचे त्रिविध वर्गीकरण

भारतीय संविधानाने दुरुस्ती प्रक्रियेचे तीन भागांत वर्गीकरण केले आहे. किरकोळ प्रशासकीय बदल करणे सोपे असावे आणि मूलभूत बदलांसाठी व्यापक सहमती मिळावी, हा त्यामागचा उद्देश आहे:

- **साध्या बहुमताने होणारी दुरुस्ती:** संविधानातील काही तरतुदींमध्ये बदल करणे हे सामान्य कायदा बनवण्यासारखेच असते. अशा बदलांना **कलम 368** अंतर्गत घटनादुरुस्ती मानले जात नाही. यामुळे प्रशासकीय सोय आणि प्रादेशिक बदलांची प्रक्रिया सुलभ होते.
  - ✓ **नवीन राज्यांचा प्रवेश:** संसद **कलम 2** अंतर्गत साध्या बहुमताने नवीन राज्यांना संघराज्यात समाविष्ट करू शकते. हे भारताच्या 'अविनाशी संघराज्य पण विनाशी राज्ये' या वैशिष्ट्याला अधोरेखित करते.
  - ✓ **विद्यमान राज्यांची पुनर्रचना: कलम 3** अंतर्गत नवीन राज्यांची निर्मिती करणे किंवा अस्तित्वात असलेल्या राज्यांचे क्षेत्र, सीमा आणि नावे बदलण्यासाठी केवळ संसदेच्या साध्या बहुमताची गरज असते.
  - ✓ **विधान परिषदांचे विसर्जन: कलम 169** नुसार, जर संबंधित राज्याच्या विधानसभेने तसा ठराव मंजूर केला, तर संसद त्या राज्यात विधान परिषद रद्द करू शकते किंवा निर्माण करू शकते. यामुळे स्थानिक शासन रचनेत लवचिकता येते.
  - ✓ **प्रशासकीय अनुसूचींचे व्यवस्थापन: दुसऱ्या अनुसूचीतील** (पगार आणि भत्ते) बदल आणि **पाचव्या व सहाव्या अनुसूचीतील** (अनुसूचित आणि आदिवासी क्षेत्रांचे प्रशासन) बदल कार्यक्षम प्रशासनासाठी साध्या बहुमताने केले जाऊ शकतात.
  - ✓ **संसदेची गणसंख्या (Quorum) आणि नियम:** संसदेचे कामकाज चालवण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान उपस्थिती किंवा कामकाजाचे नियम यामध्ये बदल साध्या बहुमताने होतात, जेणेकरून तांत्रिक कारणांमुळे विधिनिर्मिती प्रक्रियेत अडथळा येऊ नये.
  - ✓ **नागरिकत्व आणि निवडणुका:** नागरिकत्व मिळवणे किंवा ते रद्द करणे, तसेच मतदारसंघांची पुनर्रचना यांसारख्या बाबी साध्या बहुमताच्या कक्षेत येतात, जेणेकरून लोकसंख्येतील बदलानुसार नियम अद्ययावत ठेवता येतील.
- **विशेष बहुमताने होणारी दुरुस्ती:** संविधानाचा मोठा भाग, ज्यामध्ये **मूलभूत अधिकार** (भाग III) आणि **राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे** (भाग IV) यांचा समावेश आहे, त्यामध्ये बदल करण्यासाठी अत्यंत कठोर अशा विशेष बहुमताची आवश्यकता असते. यामध्ये सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येचे बहुमत आणि उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सदस्यांचे **दोन-तृतीयांश** बहुमत आवश्यक असते.
- **राज्यांच्या संमतीसह विशेष बहुमत:** संविधानाच्या संघराज्यीय वैशिष्ट्यांवर परिणाम करणाऱ्या तरतुदींमध्ये बदल करण्यासाठी संसदेच्या विशेष बहुमतासोबतच **किमान अर्ध्या राज्यांच्या** मंजुरीची आवश्यकता असते. उदाहरणार्थ, राष्ट्रपतींची निवडणूक, **सातव्या अनुसूचीतील** सूची किंवा स्वतः **कलम 368** मधील बदल या प्रक्रियेद्वारे केले जातात.

कलम 368 च्या कक्षेबाहेरील साध्या बहुमताने बदलता येणाऱ्या तरतुदी

संविधानाचे काही भाग जाणीवपूर्वक लवचिक ठेवण्यात आले आहेत, जेणेकरून ताठर प्रक्रियेमुळे देशाची प्रशासकीय यंत्रणा ठप्प होऊ नये. हे बदल सामान्य कायद्याप्रमाणे मंजूर केले जातात:

- **प्रादेशिक समायोजन आणि नावे:** संसदेला नवीन राज्यांची निर्मिती करण्याचा, राज्यांची नावे बदलण्याचा किंवा त्यांच्या सीमा बदलण्याचा अधिकार आहे, ज्यामुळे संघराज्याची अंतर्गत सार्वभौमत्व अबाधित राहते.
- **राज्य विधान परिषदा: कलम 169** संसदेला राज्यांमधील वरिष्ठ सभागृह रद्द करण्याचा किंवा स्थापन करण्याचा अधिकार देते, ज्यामुळे प्रादेशिक सरकारांना त्यांच्या गरजेनुसार एकगृही किंवा द्विगृही विधिमंडळ निवडण्याची मुभा मिळते.
- **संसदेतील गणसंख्या (Quorum):** सभागृहाची बैठक होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सदस्यांची किमान संख्या सुधारली जाऊ शकते, जेणेकरून उच्च उपस्थितीच्या अनिवार्यतेमुळे कामकाजात व्यत्यय येऊ नये.
- **पगार आणि मानधन:** संसदेच्या सदस्यांचे पगार आणि भत्ते, तसेच राष्ट्रपती, राज्यपाल आणि न्यायाधीश (दुसरी अनुसूची) यांच्याशी संबंधित तरतुदी आर्थिक बदल आणि महागाईनुसार साध्या बहुमताने बदलल्या जातात.
- **संसदेचे विशेषाधिकार आणि नियम:** संसदेच्या कामकाजाची शिस्त आणि कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी सभागृहाचे कार्यपद्धती नियम आणि सदस्यांचे विशेषाधिकार साध्या बहुमताने अद्ययावत केले जाऊ शकतात.
- **अधिकृत भाषेचा वापर:** प्रशासकीय आणि वैधानिक कामांसाठी इंग्रजी किंवा इतर अधिकृत भाषांच्या वापराबाबत संसद नियमन करू शकते, जे भारताची भाषिक विविधता आणि बदलत्या गरजा प्रतिबिंबित करते.

- **सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र:** न्यायव्यवस्थेची मूळ रचना सुरक्षित असली, तरी न्यायाधीशांची संख्या वाढवणे आणि सर्वोच्च न्यायालयाला अतिरिक्त अधिकार क्षेत्र प्रदान करणे हे साध्या बहुमताने शक्य आहे.
- **नागरिकत्वाचे नियमन:** नागरिकत्व प्राप्त करणे किंवा ते संपुष्टात आणणे यासंबंधीचे कायदे साध्या संसदीय कायद्याद्वारे नियंत्रित केले जातात, ज्यामुळे स्थलांतराचे प्रवाह आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या प्रश्नांना प्रभावीपणे प्रतिसाद देता येतो.
- **निवडणुका आणि मतदारसंघ निश्चिती:** संसद निवडणुकांचे संचालन आणि मतदारसंघांच्या सीमा ठरवण्यासाठी कायदे करू शकते, जेणेकरून वाढत्या लोकसंख्येनुसार लोकशाहीचे प्रतिनिधीत्व टिकून राहील.

कलम 368 अंतर्गत विशेष बहुमताची आवश्यकता असलेल्या तरतुदी

'**विशेष बहुमत**' ही घटनात्मक बदलासाठी वापरली जाणारी सर्वात सामान्य पद्धत आहे. देशाचे मूलभूत कायदे केवळ तात्पुरत्या बहुमताने बदलले जाऊ नयेत, तर त्यामागे व्यापक राजकीय सहमती असावी, हा यामागचा मुख्य उद्देश आहे:

- **मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण:** संविधानाच्या **भाग III** मध्ये कोणतीही सुधारणा करण्यासाठी विशेष बहुमताची आवश्यकता असते. यामुळे सत्ताधारी पक्षाच्या वैयक्तिक किंवा हुकूमशाही निर्णयांपासून नागरिकांच्या नागरी स्वातंत्र्याचे रक्षण होणे सुनिश्चित होते.
- **राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे:** संविधानाच्या **भाग IV** मधील दुरुस्त्या देखील याच कडक प्रक्रियेतून जाणे अनिवार्य आहे. यामुळे घटनाकारांनी एका न्याय्य सामाजिक व्यवस्थेसाठी ठरवलेली समाजवादी आणि विकासात्मक उद्दिष्टे कायम राहण्यास मदत होते.
- **एकूण सदस्यसंख्या अट:** केवळ उपस्थित सदस्यांचेच नव्हे, तर सभागृहाच्या **एकूण सदस्यसंख्येचे** (रिक्त जागांसह) बहुमत असणे ही एक सुरक्षा कवच आहे. यामुळे सभागृहात कमी उपस्थिती असताना कोणताही महत्त्वाचा घटनात्मक बदल घडून येत नाही.
- **उपस्थित आणि मतदान करणारे दोन-तृतीयांश सदस्य:** या उच्च मर्यादेमुळे हे सुनिश्चित होते की, घटनादुरुस्तीच्या प्रक्रियेत विरोधी पक्षांचे किंवा अल्पसंख्याक पक्षांचे देखील म्हणणे ऐकून घेतले जाते. यामुळे राष्ट्र उभारणीत आणि प्रशासनात सर्वसमावेशक दृष्टिकोन जोपासला जातो.
- **उर्वरित तरतुदींचा प्रवर्ग:** ज्या तरतुदी साध्या बहुमताच्या कक्षेत येत नाहीत किंवा ज्यांना राज्यांच्या मंजुरीची गरज नसते, त्या सर्व तरतुदी आपोआपच या विशेष बहुमताच्या प्रक्रियेखाली येतात. हे संविधानाला अतिरिक्त संरक्षण प्रदान करते.
- **तिसऱ्या वाचनाचे महत्त्व:** जरी विशेष बहुमत केवळ अंतिम मतदानावेळी तांत्रिकदृष्ट्या आवश्यक असले, तरी संसदीय नियमांनुसार विधेयकाच्या प्रभावी टप्प्यांवर त्याची गरज भासते. यामुळे विधेयकावर सखोल चर्चा आणि छाननी होणे शक्य होते.
- **संविधानाची एकात्मता:** संविधानातील बहुतांश भाग या नियमाच्या अधीन ठेवल्यामुळे संविधानाचे पावित्र्य टिकून राहते. यामुळे संविधानाचा वापर केवळ पक्षपाती राजकीय फायद्यासाठी करण्याला आळा बसतो.
- **अनुपस्थित सदस्यांचा प्रभाव:** 'एकूण सदस्यसंख्या' हा निकष कायम राहत असल्याने, जे सदस्य मतदानाला अनुपस्थित राहतात, त्यांचे मत प्रभावीपणे दुरुस्तीच्या विरोधात जाते. यामुळे अशा विधेयकांना संमत करणे ही एक अत्यंत महत्त्वाची आणि आव्हानात्मक विधिनिर्मितीची घटना ठरते.

राज्यांच्या मंजुरीची आवश्यकता असलेल्या संघराज्यीय तरतुदी

जेव्हा केंद्र आणि राज्ये यांच्यातील संघराज्यीय अधिकारांचा समतोल बदलण्याची शक्यता असते, तेव्हा संविधान '**दुहेरी संरक्षण**' प्रदान करते. यासाठी संसदेचे विशेष बहुमत आणि राज्यांची संमती या दोन्ही गोष्टी अनिवार्य असतात :

- **राष्ट्रपतींच्या निवडीची प्रक्रिया :** राष्ट्रपतींच्या निवडीमध्ये किंवा निवडीच्या पद्धतीमध्ये कोणताही बदल करायचा असल्यास राज्यांची संमती आवश्यक असते. कारण राष्ट्रपतींची निवड एका **निर्वाचक गणाद्वारे** (Electoral College) केली जाते, ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांचे प्रतिनिधित्व असते.
- **कार्यकारी अधिकारांच्या मर्यादा :** केंद्र आणि राज्ये या दोघांच्याही कार्यकारी अधिकारांच्या व्याप्तीचे संरक्षण संविधानाने केले आहे. यामुळे केंद्र सरकारला राज्यांच्या प्रशासकीय स्वायत्ततेवर एकतर्फी अतिक्रमण करण्यापासून रोखले जाते.
- **उच्च न्यायव्यवस्थेची रचना : सर्वोच्च न्यायालय** आणि **उच्च न्यायालयांशी** संबंधित घटनादुरुस्त्यांसाठी राज्यांच्या मंजुरीची आवश्यकता असते. संपूर्ण देशासाठी असलेल्या स्वतंत्र आणि एकात्मिक न्यायव्यवस्थेचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी हे गरजेचे आहे.

- **विधायिक अधिकारांचे वाटप :** संविधानाच्या **सातव्या अनुसूचीमध्ये** केंद्र सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची यांचा समावेश आहे. या सूचींमध्ये कोणताही बदल करायचा असल्यास राज्यांची मान्यता घेणे बंधनकारक आहे, जेणेकरून त्यांच्या विशेष वैधानिक क्षेत्रांचे रक्षण होईल.
- **संसदेतील प्रतिनिधित्व : चौथी अनुसूची** आणि राज्यसभेत राज्यांना ज्या पद्धतीने प्रतिनिधित्व दिले जाते, त्यामध्ये राज्यांच्या संमतीशिवाय बदल करता येत नाही. यामुळे केंद्रीय विधिमंडळात राज्यांचा आवाज कायम राहतो.
- **स्वतः कलम 368 :** विरोधाभास असा आहे की, संसदेच्या घटनादुरुस्ती करण्याच्या अधिकारावरच राज्यांच्या मंजुरीचे बंधन आहे. यामुळे केंद्र सरकार स्वतःसाठी घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया अधिक सोपी करू शकत नाही.
- **राज्यांमधील साधे बहुमत :** संसदेला विशेष बहुमताची गरज असली, तरी राज्य विधिमंडळांना हे विधेयक केवळ **साध्या बहुमताने** मंजूर करावे लागते. यामुळे राज्य स्तरावर सहमती मिळवणे काहीसे सुलभ होते.
- **मंजुरीसाठी कालमर्यादेचा अभाव :** राज्यांनी किती वेळात आपली संमती द्यावी, याबद्दल संविधान शांत आहे. यामुळे कधीकधी गुंतागुंतीच्या संघराज्यीय वाटाघाटींमुळे घटनादुरुस्ती पूर्ण होण्यास बराच विलंब होतो.

घटनादुरुस्ती प्रक्रियेवरील टीका आणि मर्यादा

घटनादुरुस्ती प्रक्रियेच्या लवचिकतेचे कौतुक होत असले तरी, घटनातज्ज्ञ आणि राजकीय विश्लेषकांनी त्याच्या रचनेवर आणि अंमलबजावणीवर काही महत्त्वाचे आक्षेप नोंदवले आहेत :

- **विशेष संविधान सभेचा अभाव :** अमेरिकेसारख्या देशांमध्ये घटनादुरुस्तीसाठी विशेष **संविधान सभा** बोलावली जाऊ शकते. परंतु भारतात हे सर्व अधिकार नियमित विधिमंडळाला (संसद) दिले आहेत. यामुळे सामान्य कायदा बनवणे आणि घटनात्मक बदल करणे यातील पुसट होत चाललेली सीमा ही चिंतेची बाब ठरू शकते.
- **विधेयक मांडण्याचा एकतर्फी अधिकार :** घटनादुरुस्तीचा प्रस्ताव मांडण्याचा अधिकार केवळ संसदेलाच आहे. इतर अनेक संघराज्य पद्धतींच्या उलट, भारतातील राज्य विधिमंडळांना कोणताही घटनात्मक बदल सुचवण्याचा कायदेशीर अधिकार नाही, मग तो विषय त्या प्रदेशासाठी कितीही महत्त्वाचा असला तरीही.
- **राज्यांच्या मर्यादित भूमिका :** टीकाकारांच्या मते, संघराज्यीय बदलांसाठी केवळ अर्ध्या राज्यांची मंजुरी असणे पुरेसे नाही. अमेरिकेत ही अट **तीन-चतुर्थांश** आहे. भारतात यामुळे केंद्र सरकार केवळ आपल्या मित्रपक्षांची सत्ता असलेल्या राज्यांच्या मदतीने महत्त्वाचे बदल घडवून आणू शकते.
- **कोंडी सोडवण्याच्या यंत्रणेचा अभाव :** घटनादुरुस्ती विधेयकाबाबत दोन्ही सभागृहात मतभेद असल्यास **संयुक्त बैठक** बोलावण्याची तरतूद नाही. याचा अर्थ असा की, जर राज्यसभेने लोकसभेच्या विधेयकाला विरोध केला, तर ते विधेयक तिथेच रद्द होते. यामुळे राजकीय मतभेदांच्या काळात कायदेशीर अडथळे निर्माण होतात.
- **मंजुरीसाठी अपुरी कालमर्यादा :** राज्य विधिमंडळांनी विधेयक मंजूर किंवा नामंजूर करण्यासाठी किती वेळ घ्यावा, यावर संविधान मौन पाळते. यामुळे प्रलंबित प्रस्तावांच्या बाबतीत अनिश्चितता निर्माण होते.
- **संमती मागे घेण्याबाबत स्पष्टतेचा अभाव :** एकदा राज्याने आपली संमती कळवल्यानंतर ती मागे घेता येते का, याबाबत कोणतीही घटनात्मक तरतूद नाही. प्रक्रिया सुरू असताना राज्यातील सत्ता बदलल्यास यामुळे कायदेशीर वाद निर्माण होऊ शकतात.
- **प्रक्रियेतील अपूर्णता आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप : कलम 368** मधील तरतुदी अत्यंत थोडक्या आहेत, ज्यामुळे अर्थ लावण्यास मोठा वाव मिळतो. परिणामी, **मूलभूत संरचना सिद्धांतासारख्या** मर्यादा स्पष्ट करण्यासाठी न्यायव्यवस्थेला वारंवार हस्तक्षेप करावा लागला आहे.
- **राष्ट्रपतींवर कार्यकारी वर्चस्व :** राष्ट्रपतींना संमती देणे अनिवार्य केल्यामुळे, राष्ट्राच्या प्रमुखाकडे असणारा '**निलंबनाचा नकाराधिकार**' (Suspensive Veto) संपुष्टात आला आहे. हा अधिकार वादातीत दुरुस्त्यांवर देशाला पुनर्विचार करण्यास भाग पाडू शकला असता.
- **सामान्य कायद्यासारखी प्रक्रिया :** केवळ विशेष बहुमताची अट वगळता, ही प्रक्रिया सामान्य कायद्याच्या प्रक्रियेसारखीच आहे. टीकाकारांचे म्हणणे आहे की, देशाच्या सर्वोच्च दस्तऐवजासाठी आवश्यक असलेले पावित्र्य आणि स्थैर्य यात पूर्णपणे प्रतिबिंबित होत नाही.

सर्वांगीण विश्लेषण : स्थिरता आणि परिवर्तनाचा समन्वय

भारतीय घटनादुरुस्ती प्रक्रियेचे व्यापक मूल्यमापन केल्यास असे दिसून येते की, हे राजकीय अभियांत्रिकीचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. या प्रक्रियेने वैविध्यपूर्ण आणि उत्क्रांत होत असलेल्या समाजातील गुंतागुंत यशस्वीपणे हाताळली आहे :

- **ताठरता आणि लवचिकता यांमधील समतोल : के.सी. व्हीअर** यांच्या मते, भारतीय संविधानाने ब्रिटनची 'अति-लवचिकता' आणि अमेरिकेची 'अति-ताठरता' या दोन्ही टोकांना टाळले आहे. या प्रक्रियेने एक संतुलित आराखडा तयार केला आहे जो घाईघाईने होणारे बदल रोखतो आणि आवश्यक विकासाला वाव देतो.
- **'जिवंत दस्तऐवज' तत्वज्ञान :** पंडित **जवाहरलाल नेहरू** यांनी असे नमूद केले होते की, ताठर संविधान राष्ट्राची प्रगती रोखते. दुरुस्ती प्रक्रियेमुळेच भारताला जमीन सुधारणा लागू करणे, संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण करणे आणि शेवटी **GST** सारखी संघराज्यीय कर रचना स्वीकारणे शक्य झाले आहे.
- **मूळ ओळखीचे जतन :** सर्वोच्च न्यायालयाने **'मूलभूत संरचना सिद्धांताच्या'** माध्यमातून एक 'सुरक्षा कवच' तयार केले आहे. यामुळे संसद संविधानातील मजकुरात सुधारणा करू शकते, पण देशाची लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि संघराज्यीय संरचना नष्ट करू शकत नाही.
- **सुलभ आणि कार्यक्षम रचना :** डॉ. **बी.आर. आंबेडकर** यांनी या 'सुलभ प्रक्रियेचा' बचाव करताना असे म्हटले होते की, भविष्यातील पिढीला 'भूतकाळातील मृत हातांनी' बांधून ठेवता कामा नये. यामुळे प्रत्येक पिढीला आपले सामाजिक आणि आर्थिक भवितव्य स्वतः ठरवण्याची संधी मिळते.
- **विविध गरजांसाठी विविध पद्धती :** तीन प्रकारच्या वर्गीकरणामुळे हे सुनिश्चित होते की, राज्याचे नाव बदलण्यासारख्या किरकोळ प्रशासकीय कामांसाठी मूलभूत अधिकारांइतकी राजकीय ऊर्जा खर्च होत नाही. यामुळे कायदेमंडळाची कार्यक्षमता टिकून राहते.
- **सहमतीवर आधारित संघराज्य :** जरी दुरुस्ती सुरू करण्याचा अधिकार केंद्राकडे असला, तरी संघराज्यीय विषयांसाठी राज्यांची मंजुरी अनिवार्य आहे. यामुळे केंद्र सरकारला राज्यांशी संवाद साधणे भाग पडते आणि **'सहकारी संघराज्याची'** भावना वाढीस लागते.
- **सामाजिक न्यायाचे साधन :** घटनादुरुस्ती प्रक्रिया ही आरक्षणासारख्या सकारात्मक कृती आणि **शिक्षणाचा अधिकार (86 वी दुरुस्ती)** अमलात आणण्यासाठीचे मुख्य साधन ठरली आहे. हे सिद्ध करते की संविधान प्रगत सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रेरणादायी ठरू शकते.
- **हुकूमशाही विरुद्ध प्रतिकार :** घटनादुरुस्तीद्वारे सत्ता एकवटण्याचे अनेक प्रयत्न होऊनही, प्रक्रियेतील सुरक्षात्मक तरतुदी आणि न्यायालयीन पुनर्विलोकनामुळे संविधान हे अल्पसंख्याक आणि शोषितांचे ढाल म्हणून टिकून राहिले आहे.

निष्कर्ष

घटनादुरुस्तीची ही प्रक्रिया **1950** सालच्या आकांक्षा आणि **21 व्या** शतकातील वास्तव यांमधील एक गतिमान दुवा आहे. संसदीय सार्वभौमत्व आणि संविधानिक सर्वोच्चता यांचा मेळ घालून ही प्रक्रिया सुनिश्चित करते की, हा दस्तऐवज भारतीय जनतेच्या 'जिवंत, चैतन्यमय आणि सेंद्रिय' स्वरूपाचे प्रतिबिंब म्हणून नेहमीच सुसंगत आणि लवचिक राहील.

भारतीय राज्यघटनेचा मूलभूत संरचना सिद्धांत

भारतीय राज्यघटनेचा मूलभूत संरचना सिद्धांत: उत्क्रांती, न्यायिक व्याख्या आणि घटनात्मक महत्त्व

प्रस्तावना: घटनात्मक सर्वोच्चता विरुद्ध दुरुस्ती अधिकार

मूलभूत संरचना सिद्धांत हे घटनात्मक शासनाच्या क्षेत्रात भारतीय न्यायव्यवस्थेचे सर्वात मोठे योगदान मानले जाते. संसदेचे सार्वभौमत्व आणि राज्यघटनेची सर्वोच्चता यांच्यातील तणावातून हा सिद्धांत समोर आला आहे. हा सिद्धांत हे सुनिश्चित करतो की, जरी आपली राज्यघटना काळानुसार बदलली जाऊ शकत असली, तरी तिची मूळ ओळख, मूल्ये आणि पायाभूत तत्त्वांना धक्का लावता येणार नाही. कलम 368 च्या न्यायिक व्याख्येतून उगम पावलेला हा सिद्धांत लोकशाही, कायद्याचे राज्य आणि घटनात्मक नैतिकतेचे रक्षण करतो.

I. घटनात्मक संदर्भ आणि मुख्य प्रश्न

- ✓ **लिखित राज्यघटना आणि ताठरता:** भारताची लिखित आणि सर्वोच्च राज्यघटना ताठरता आणि लवचिकता यांचा जाणीवपूर्वक मेळ घालते. कलम 368 अंतर्गत संसदेला घटनादुरुस्तीचे अधिकार दिले आहेत, परंतु हुकूमशाही टाळण्यासाठी त्यावर घटनात्मक मर्यादा घालण्यात आल्या आहेत.

- ✓ **कलम 13 विरुद्ध कलम 368 वाद:** या वादाचा मुख्य केंद्रबिंदू हा होता की, घटनादुरुस्ती हा कलम 13 अंतर्गत एखादा "कायदा" मानला जावा का? जर तो कायदा असेल, तर मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन केल्यास त्याचे न्यायिक पुनर्विलोकन होऊ शकते.
- ✓ **मूलभूत अधिकार हे राज्यघटनेचा आधारस्तंभ:** मूलभूत अधिकार हे राज्याच्या मनमानी कारभाराविरुद्ध दिलेली कायदेशीर हमी आहे. त्यामुळे संसद घटनादुरुस्तीद्वारे हे अधिकार कमी करू शकते का, असा प्रश्न निर्माण झाला होता.
- ✓ **न्यायिक पुनर्विलोकन ही संरक्षक यंत्रणा:** लोकशाहीतील लोकइच्छा आणि राज्यघटनेची शाश्वतता यांच्यात समतोल राखणारा अंतिम निर्णयकर्ता म्हणून न्यायव्यवस्थेची भूमिका विकसित झाली.
- ✓ **स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक-आर्थिक गरजा:** जमीन सुधारणा, जमीनदारी निर्मूलन आणि संसाधनांचे फेरवाटप यांसारख्या धोरणांमुळे घटनादुरुस्त्या कराव्या लागल्या. यामुळे दुरुस्ती अधिकार आणि मूलभूत अधिकार यांच्यातील संघर्ष अधिक तीव्र झाला.
- ✓ **बहुसंख्याकवादावर नियंत्रण ठेवणारा सिद्धांत:** निवडणूक जिंकून आलेले बहुसंख्याक सरकार घटनादुरुस्तीच्या नावाखाली राज्यघटनेची मूलभूत तत्त्वे नष्ट करू नयेत, यासाठी हा सिद्धांत अस्तित्वात आला.
- ✓ **जागतिक घटनात्मक प्रभाव:** भारतीय घटनावादावर जागतिक स्तरावरील विशेषतः जर्मनीच्या "बदलण्यायोग्य नसलेल्या मूळ तत्त्वांच्या" संकल्पनेचा प्रभाव पडला, जो भारताने आपल्या गरजेनुसार स्वीकारला.
- ✓ **जिवंत राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान:** हा सिद्धांत राज्यघटनेची प्रगती आणि तिचे संरक्षण यांचा समन्वय साधतो. यामुळे राज्यघटना काळानुसार बदलत राहते परंतु तिचे अस्तित्व धोक्यात येत नाही.

II. सुरुवातीची न्यायिक भूमिका: संसदीय सर्वोच्चतेचा टप्पा

- ✓ **शंकरी प्रसाद खटला – संसदेचे सर्वोच्च दुरुस्ती अधिकार:** सर्वोच्च न्यायालयाने 1951 च्या पहिल्या घटनादुरुस्ती कायद्याला वैध ठरवले. न्यायालयाने असे स्पष्ट केले की, कलम 368 अंतर्गत संसदेचे दुरुस्ती अधिकार मूलभूत अधिकारांपर्यंत विस्तारित आहेत, कारण घटनादुरुस्ती ही कलम 13 अंतर्गत "कायदा" मानली जात नाही.
- ✓ **मालमत्तेचा अधिकार आणि कृषी सुधारणा संदर्भ:** जमीन सुधारणा सुलभ करण्यासाठी मालमत्तेच्या अधिकारावर मर्यादा घालणे योग्य मानले गेले. हे न्यायव्यवस्थेने सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनासाठी संसदेला दिलेल्या प्रतिसादाचे प्रतीक होते.
- ✓ **सामान्य कायदा आणि घटनात्मक कायदा यातील फरक:** न्यायालयाने असे मत मांडले की, कलम 13 फक्त सामान्य कायद्यांना लागू होते, घटनादुरुस्ती कायद्यांना नाही.
- ✓ **न्यायिक संयमाचे धोरण:** सुरुवातीच्या काळात न्यायव्यवस्थेने संसदेच्या सामाजिक आणि आर्थिक कार्यक्रमांमध्ये किमान हस्तक्षेप करण्याचे धोरण अवलंबले होते.
- ✓ **मूलभूत अधिकारांवरील परिणाम:** या टप्प्यावर मूलभूत अधिकार कोणत्याही मर्यादेशिवाय दुरुस्त करण्यायोग्य ठरवण्यात आले आणि ते संसदेच्या अधिकारांच्या अधीन झाले.
- ✓ **तात्पुरती स्थिरता परंतु दीर्घकालीन तणाव:** जरी यामुळे सुधारणा करणे सोपे झाले, तरी भविष्यातील घटनात्मक संघर्षाची बीजे याच काळात पेरली गेली.
- ✓ **रचनात्मक मर्यादांचा अभाव:** या टप्प्यावर राज्यघटनेच्या दुरुस्ती अधिकारांवर कोणत्याही नैसर्गिक किंवा अंगभूत मर्यादांची संकल्पना अस्तित्वात नव्हती.
- ✓ **पुढील बदलाचा पाया:** या टप्प्याने जे कायदेशीर तत्व प्रस्थापित केले, तेच पुढे सर्वोच्च न्यायालयाने स्वतःहून बदलले.

III. मूलभूत अधिकारांच्या सर्वोच्चतेकडे कल

- ✓ **गोलकनाथ खटला – अधिकार हे अलौकिक आहेत:** सर्वोच्च न्यायालयाने आपली पूर्वीची भूमिका बदलली. न्यायालयाने असा निकाल दिला की, मूलभूत अधिकार हे 'अलौकिक आणि अपरिवर्तनीय' आहेत, त्यामुळे संसद घटनादुरुस्तीद्वारे ते हिरावून घेऊ शकत नाही.
- ✓ **17 व्या घटनादुरुस्तीला आव्हान:** राज्य कायद्यांचा नऊव्या अनुसूचीमध्ये (Ninth Schedule) समावेश करण्याला, मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन म्हणून न्यायालयात आव्हान देण्यात आले होते.

- ✓ **घटनादुरुस्ती हा एक 'कायदा' आहे:** न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, घटनादुरुस्ती ही कलम 13 च्या कक्षेत येते. त्यामुळे तिचे न्यायिक पुनर्विलोकन केले जाऊ शकते.
- ✓ **भविष्यान्वयी परिणामी निर्णय (Prospective Overruling):** देशात गोंधळ टाळण्यासाठी न्यायालयाने हा निकाल भविष्यातील दुरुस्त्यांना लागू केला आणि जुन्या दुरुस्त्या ग्राह्य धरल्या.
- ✓ **न्यायिक पुनर्विलोकनाचा उदय:** न्यायव्यवस्थेने स्वतःला राज्यघटनेचा अंतिम व्याख्याकार आणि घटनात्मक नैतिकतेचा रक्षक म्हणून प्रस्थापित केले.
- ✓ **लोकशाहीवादी टीका:** टीकाकारांच्या मते, या निकालामुळे संसदेच्या लोकशाही अधिकारांवर गदा आली.
- ✓ **घटनात्मक प्रतिसादासाठी कारणीभूत:** या निकालामुळे संसदेने न्यायव्यवस्थेच्या विरोधात प्रति-घटनादुरुस्त्या करण्यास सुरुवात केली.
- ✓ **वैचारिक वळण:** हा खटला भारतीय घटनावादातील अधिकारांच्या सर्वोच्चतेच्या दिशेने एक निर्णायक वळण ठरला.

IV. संसदीय प्रतिसाद आणि दुरुस्ती अधिकारांची पुनर्रचना

- ✓ **24 वा घटनादुरुस्ती कायदा, 1971:** संसदेने कलम 13 आणि कलम 368 मध्ये दुरुस्ती केली. याद्वारे संसदेने मूलभूत अधिकारांसह राज्यघटनेच्या कोणत्याही भागात दुरुस्ती करण्याचा आपला अधिकार स्पष्टपणे घोषित केला.
- ✓ **स्पष्टीकरणात्मक स्वरूप:** या दुरुस्तीने असे जाहीर केले की, घटनादुरुस्ती कायदा हा कलम 13 अंतर्गत 'कायदा' म्हणून गणला जाणार नाही.
- ✓ **घटनात्मक शक्तीची पुनर्स्थापना:** संसदेने घटनात्मक बदलांच्या बाबतीत आपले सर्वोच्च स्थान पुन्हा प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला.
- ✓ **राजकीय संदर्भ:** ही दुरुस्ती न्यायव्यवस्थेच्या हस्तक्षेपाबद्दल विधीमंडळाच्या असलेल्या असंतोषाचे प्रतिबिंब होती.
- ✓ **कलम 368 चा विस्तार:** या दुरुस्तीमुळे घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया आणि व्याप्ती या दोन्ही गोष्टी अधिक स्पष्ट झाल्या.
- ✓ **न्यायिक समन्वयाची पूर्वतयारी:** या दुरुस्तीमुळे भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्त्वाच्या घटनात्मक खटल्यासाठी पार्श्वभूमी तयार झाली.
- ✓ **स्पष्ट मर्यादेचा अभाव:** जरी संसदेने स्वतःचे अधिकार पुनर्स्थापित केले, तरी त्या अधिकारांच्या मर्यादा काय असाव्यात हे स्पष्ट केले नव्हते.
- ✓ **गोलकनाथ खटल्याला थेट आव्हान:** या दुरुस्तीचा मुख्य उद्देश 1967 च्या गोलकनाथ खटल्याचा परिणाम शून्य करणे हा होता.

V. मूलभूत संरचना सिद्धांताचा जन्म

- ✓ **केशवानंद भारती खटला – एक ऐतिहासिक टप्पा:** 13 न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने 24 व्या घटनादुरुस्तीला वैध ठरवले, परंतु त्याच वेळी 'मूलभूत संरचना सिद्धांत' मांडला. यामुळे घटनादुरुस्तीच्या कायदेशीर व्याख्येत आमूलाग्र बदल झाला.
- ✓ **मर्यादित घटनात्मक अधिकार:** संसद राज्यघटनेच्या कोणत्याही तरतुदीत (मूलभूत अधिकारांसह) दुरुस्ती करू शकते, परंतु ती राज्यघटनेची 'मूलभूत संरचना' बदलू शकत नाही.
- ✓ **न्यायिक कल्पकता:** हा सिद्धांत राज्यघटनेत प्रत्यक्ष शब्दांत लिहिलेला नाही, तर तो राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान आणि आराखड्यावरून तयार करण्यात आला आहे.
- ✓ **ताठरता आणि लवचिकता यांमधील समतोल:** या निकालाने राज्यघटनेचे सातत्य आणि काळानुरूप बदलण्याची क्षमता यांचा मेळ घातला.
- ✓ **अप्रत्यक्ष शाश्वतता कलम (Eternity Clause):** राज्यघटनेतील काही मुख्य वैशिष्ट्ये ही दुरुस्तीच्या कक्षेच्या पलीकडे ठेवण्यात आली.
- ✓ **घटनात्मक ओळखीचे जतन:** राज्यघटनेचे मूळ चारित्र्य अबाधित राहिले पाहिजे, असे घोषित करण्यात आले.
- ✓ **निरंकुश संसदीय सार्वभौमत्वाचा नकार:** ब्रिटीश मॉडेलच्या उलट, भारतीय संसद ही राज्यघटनेच्या मर्यादांच्या अधीन आहे, असे मानले गेले.
- ✓ **पुढील न्यायिक पुनर्विलोकनाचा आधार:** हा सिद्धांत भविष्यातील कोणत्याही घटनादुरुस्तीची वैधता तपासण्यासाठी एक निकष बनला.

VI. पुढील निवाड्यांद्वारे सिद्धांताचे पुष्टीकरण आणि विस्तार

- ✓ **इंदिरा नेहरू गांधी खटला – मुक्त आणि न्याय्य निवडणुका:** सर्वोच्च न्यायालयाने 39 व्या घटनादुरुस्ती कायदा, 1971 मधील तरतुदी रद्द केल्या. न्यायालयाने असे नमूद केले की, उच्च पदांवरील निवडणूक विवादांना न्यायिक तपासणीपासून दूर ठेवणे हे **मूलभूत संरचनेचे** उल्लंघन आहे.
- ✓ **लोकशाही हे एक मूलभूत वैशिष्ट्य:** मुक्त आणि न्याय्य निवडणुका हे लोकशाही शासनाचे अविभाज्य अंग असल्याचे मानले गेले.
- ✓ **न्यायिक पुनर्विलोकनाचे सक्षमीकरण:** न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात कपात करणे हे असंवैधानिक ठरवण्यात आले.
- ✓ **42 वा घटनादुरुस्ती कायदा, 1976:** संसदेने स्वतःला अमर्यादित दुरुस्ती अधिकार देण्याचा आणि न्यायिक पुनर्विलोकनावर बंदी घालण्याचा प्रयत्न केला.
- ✓ **मिनर्व्हा मिल्स खटला – मर्यादित दुरुस्ती अधिकार:** न्यायालयाने या दुरुस्त्या अवैध ठरवल्या. संसदेचा 'मर्यादित दुरुस्ती अधिकार' हे स्वतःच राज्यघटनेचे एक **मूलभूत वैशिष्ट्य** असल्याचे घोषित करण्यात आले.
- ✓ **मूलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यातील समन्वय:** मूलभूत अधिकार आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील समतोल हा मूलभूत संरचनेचा भाग असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले.
- ✓ **न्यायिक पुनर्विलोकन अभेद्य:** न्यायिक पुनर्विलोकन प्रक्रियेला वगळणे असंवैधानिक ठरवण्यात आले.
- ✓ **घटनात्मक विश्वस्त सिद्धांत:** संसद ही राज्यघटनेची विश्वस्त (Trustee) आहे, त्यामुळे ज्या राज्यघटनेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी संसदेवर आहे, ती राज्यघटना संसद नष्ट करू शकत नाही.

VII. कालखंडानुसार अंमलबजावणी आणि स्पष्टीकरण

- ✓ **वामन राव खटला – कट-ऑफ डेटचे तत्व:** मूलभूत संरचना सिद्धांत हा केशवानंद भारती खटल्याच्या निकालाच्या तारखेपासून म्हणजेच 24 April 1973 नंतर मंजूर झालेल्या घटनादुरुस्त्यांना लागू होतो.
- ✓ **नऊव्या अनुसूचीची तपासणी:** या तारखेनंतर नऊव्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट केलेले कायदे मूलभूत संरचना सिद्धांताच्या पुनरावलोकनास पात्र आहेत.
- ✓ **कायदेशीर निश्चितता:** या निकालाने घटनात्मक स्थिरता आणि न्यायिक देखरेख यामध्ये एक योग्य समतोल राखला आहे.
- ✓ **भविष्यान्वलक्षी संरक्षण:** कायदेशीर गोंधळ टाळण्यासाठी 1973 पूर्वीच्या बहुतांश घटनादुरुस्त्यांना संरक्षण देण्यात आले.
- ✓ **न्यायिक सिद्धांताचे सातत्य:** न्यायालयाने हा सिद्धांत भारतीय घटनात्मक कायद्यामध्ये अधिक घट्टपणे रुजवला आहे.
- ✓ **कायदेशीर संरक्षण कलमांवर मर्यादा:** अनुसूचींच्या माध्यमातून कायद्यांना मिळणारे पूर्ण संरक्षण किंवा प्रतिकारशक्ती संपुष्टात आली.
- ✓ **कायद्याच्या राज्याचे सक्षमीकरण:** कोणतीही घटनात्मक यंत्रणा न्यायिक तपासणीच्या पलीकडे ठेवता येणार नाही हे स्पष्ट झाले.
- ✓ **कार्यात्मक स्पष्टता:** या निर्णयामुळे या सिद्धांताला व्यावहारिक अंमलबजावणीची ताकद मिळाली.

VIII. मूलभूत संरचनेचे घटक: एकत्रित समज

- ✓ **राज्यघटनेची सर्वोच्चता:** राज्यघटना ही सर्वोच्च कायदेशीर सत्ता असून ती राज्याच्या सर्व अंगभूत संस्थांना बंधनकारक आहे.
- ✓ **सार्वभौम, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक स्वरूप:** भारताची राजकीय ओळख अपरिवर्तनीय असून ती लोकांचे सार्वभौमत्व आणि प्रातिनिधिक शासन सुनिश्चित करते.
- ✓ **धर्मनिरपेक्ष स्वरूप:** सर्व धर्मांना समान आदर आणि संरक्षण देणे हे राज्यघटनेचे एक महत्त्वाचे मूल्य आहे.
- ✓ **संघराज्य पद्धती:** केंद्र आणि राज्यांमधील अधिकारांची विभागणी हा घटनात्मक संतुलनाचा एक आवश्यक भाग आहे.
- ✓ **सत्ता विभाजनाचे तत्व:** विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यातील कार्यात्मक स्वातंत्र्य सत्तेचे केंद्रीकरण रोखण्याचे काम करते.
- ✓ **न्यायिक पुनर्विलोकन:** विधिमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाच्या कृतींची तपासणी करण्याचा न्यायालयाचा अधिकार राज्यघटनेची सर्वोच्चता टिकवून ठेवतो.
- ✓ **कायद्याचे राज्य:** मनमानी कारभाराऐवजी कायद्याद्वारे शासन करणे हा घटनात्मक लोकशाहीचा मुख्य आधार आहे.